

TURUL

A Magyar Történelmi Társulat
a Magyar Országos Levéltár
és
a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság
Közlönye

SZERKESZTIK:

DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN
NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA
PANDULA ATTILA, SOÓS ISTVÁN

HETVENKILENCEDIK KÖTET
2006/3–4. füzet

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
SZERKESZTŐSÉG: MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

MMVI

E számunk szerzői

Draskóczy István, docens (ELTE, BTK)
Horváth Lajos, történész (Veresegyház)
Kollega Tarsoly István, alelnök (Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság)
Nikolicza Erika, Phd-hallgató
Pandula Attila, docens (ELTE, BTK)
Pelbárt Jenő, vízjelkutató (Budapest)
Petrovics István, adjunktus (Szegedi Tudományegyetem, BTK)
Rainer Pál, muzeológus (Jósa András Múzeum, Veszprém)
Soós István, történész (MTA Történettudományi Intézet)
Szálkai Tamás, demonstrátor (Debreceni Egyetem Történelmi Intézet)
Véber János, könyvtáros (MTA Könyvtár, Kézirattár)

E számunk a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült

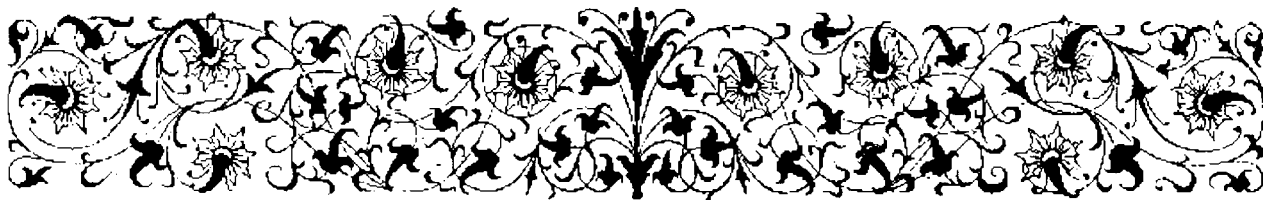
TURUL
LXXIX. évfolyam
2006/3–4. füzet

Szerkesztik:
DRASKÓCZY ISTVÁN, KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN, NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA,
PANDULA ATTILA, SOÓS ISTVÁN
Szerkesztőség címe: Magyar Országos Levéltár
1014 Budapest, Bécsikapu tér 4.
Az egyes közlésekért a szerzők felelnek. Címük a szerkesztőségben.
A beküldött kéziratokat nem őrizzük meg és nem küldjük vissza.
Kiadja a Magyar Történelmi Társulat
Felelős szerkesztő: NYULÁSZINÉ STRAUB ÉVA

Nyomdai előkészítő munkák: Garai Péter
Felelős vezető: Kurucz Gábor
ISSN 1216-7258

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS ÖNÁLLÓ CIKKEK

AZ 1860–61-ES LONDONI KOSSUTH-BANKÓK RESURGO VÍZJELEI

A Kossuth Lajos londoni emigrációja alatt készült magyar pénzjegytervezetek¹ nemcsak numizmatikai szempontból számítanak ritkaságnak, hanem az európai, az angol és a magyar vízjeltörténetnek is különleges relikviái. Egyrészt mint érdekes sorsú, páratlan numizmatikai vízjelemlékek, másrészt az üres hordozó papír utóélete miatt, mint az európai postaforgalom és levelezés szokatlan tárgyi emlékei.

Numizmatikai vízjelemlékként, származásukat tekintve a nem magyar gyártmányú, nem magyar területen felhasznált, de kifejezetten magyar vonatkozású *numizmatikai vízjelek* közé² sorolhatók. Tárgyuk szerint a bankjegyvízjelek fő típusába, ezen belül a papírpénzvízjelek altípusába, ahová a technikai szempontból megvalósult (de ki nem bocsátott) *pénzjegytervezet-vízjelek* is tartoznak.

A nyomdából papírkereskedőhöz, majd onnan postaforgalomba került nyomatlan vízjeles ívek viszont a *boríték- és levélpapírvízjelek*³ nagy családjába tartoznak. Definíálásuk a numizmatikai vízjeleknél valamivel bonyolultabb. Egyrészt, mert ezek közül a forgalomba került papíroknak csak csekély hányada érkezett Magyarországra postai vagy egyéb úton. Másrészt ezek a magyar jelképeket hordozó vízjelek Londonból szinte a világ minden tájára eljutottak. Részben anélkül, hogy magyar területen megfordultak volna, részben viszont az emigránsok által Londonban vásárolt és hazahozott üres ívek, illetve a belőlük gyártott borítékok egy része Magyarországról később ismét a postaforgalomba került. Ezek tehát az elsődlegesen meghatározott célra gyártott, de végül általános célra felhasznált *hungarika vízjeleken*⁴ belül is speciális csoportokat és altípusokat alkotnak.

Amerikai útja után Kossuth 1852. július 25-én érkezett Londonba az Afrika gőzhajó fedélzetén.⁵ Miután tájékozódott a külföldi bankjegyek nyomtatásának

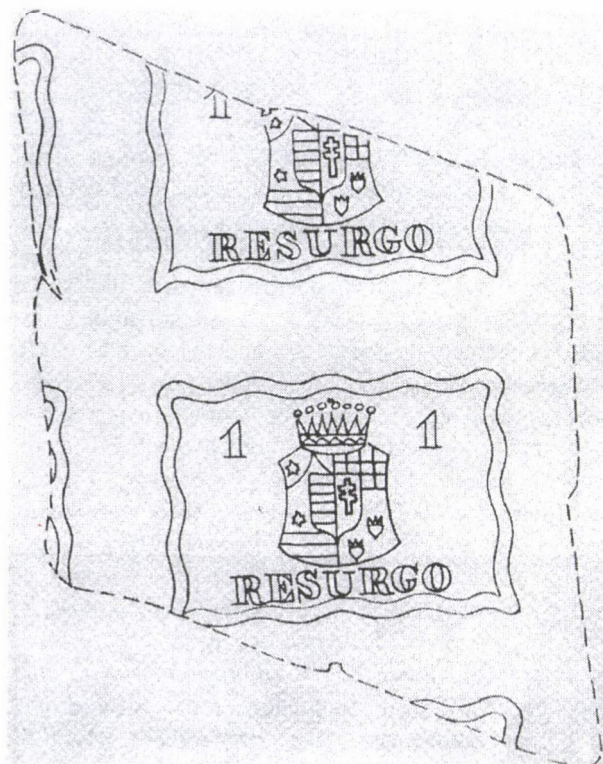
angliai lehetőségeiről és szabályairól, azonnal neki látott, hogy előkészítse a szabadságharc folytatásának pénzügyi feltételeit. 1860 szeptemberében titkos szerződést kötött a Day & Son londoni nyomdász céggel 22 millió darab Magyarországra szánt Kossuth-bankó kinyomtatására. A pénzjegytervezetek sorsának történetét többen feldolgozták,⁶ néhány helyen közölték a fennmaradt példányok nyomatképét és elvéve a vízjelek rajzát is. A rajzok egy része nem a pénzjegytervezetek, hanem a nyomatlan ívekből gyártott borítékok alapján készült. Filigranológiai szempontból a rajzok nem hitelesek, mert a három, ehhez szükséges alapfeltételnek nem felelnek meg. Nem *méret-* és *látványhűek*, illetve vízjeltechnikai leírásuk nincs.

A vízjelek heraldikai leírását először Halász Gábor⁷ közölte a Numizmatikai Közlönyben:

„Két egymás mellett párhuzamosan haladó, hullámos vonal négyzetet alkot, melynek két felső vége tompa és lekerekített, a két alsó pedig hegyes csúcsban végződik. Bent e négyzetben van középen a koronás címer, mellette fent 1-1, lent pedig RESURGO. A címer szabálytalan. A szív pajzsban a kettős kereszt alatt nincsen halom, a folyamokat 5 vonal jelzi. A mellék-címerek közül jobbra fut Horvátorszáé, alatta jobbra a dalmát párducfőkből csak kettő van meg. Balra alul Slavoniáé 3 vonal jelzi, míg a baloldalon lévő fenti címer teljesen értelmetlen: két 5 ágú csillag (?); közte ^. Az egész címerpaizs testes négyzetalak, lent félkörű, fent a két sarka levágott. A víznyomás⁸ 90 mm széles és 70 mm magas.”

Néhány apró tévedéstől⁹ eltekintve Halász megállapításai ma is helytállóak. 2. sz. alatt közli a heraldikai leírásban szereplő 1 Ft-os címlet nyomatképét is. Szintén ő jegyzi meg, hogy Kossuth londoni papírpénzeinek lefoglalt papírjából – miután a kinyomtatott bankókat 14 nap alatt mind elégették – levélborítékok is készültek:

„A nyomdában maradt egy tömeg elégetetlen víznyomásos papír, ebből levélborítékok készültek, melyek közül néhány fennmaradt egyeseknél, kik az emigránsokkal levelezésben állottak.” ... és „egy ilyet őriz a Borsod-miskolczi múzeum régipénz és éremgyűjteménye.” Közlése szerint ez 134 × 75 mm-es. Egy egész vízjelkép, valamint 3 töredék vízjelkép látszik a boríték papírjában.

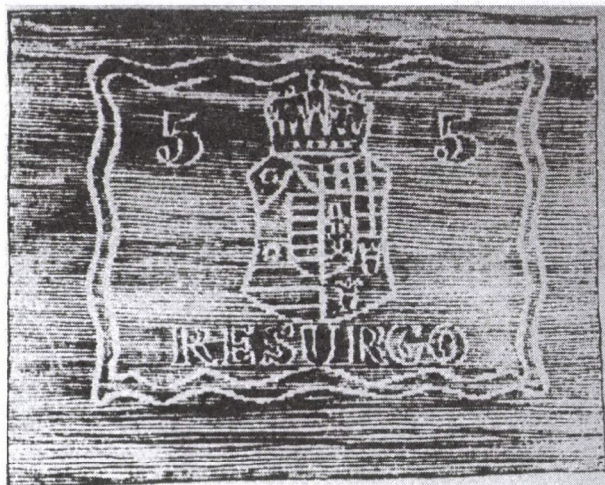
1. ábra. 108 b

Ambrus Béla 1978-as cikkéből¹⁰ tudjuk, hogy „A 4375 rizsma, és a mintegy 2 millió ív papír beszerzéséről a nyomda gondoskodott, de Kossuth fizette ki ezek értékét a megrendeléskor. Egy íven 16 példány fért el.” 2. sz. ábra alatt egy, a vízjelek történetének szempontjából fontos vízjelrajzot is közöl, amelyet később id. Dr. Kupa Mihály is átvész egy más forrásból származó, más címletű vízjelrajzzal együtt.¹¹ Ő 108 b szám alatt – nem valamelyik kinyomtatott pénzjegy, hanem – egy szétbontott borítékpapír átnézete alapján készült vonalas, pozitív vázrajzon ábrázolja az 1 Ft-os címlet vízjelét. Az 5 képes ábrán egy majdnem egész, egy haránt elvágott fél és három kis vízjelképtöredék rekonstruált rajzát láthatjuk (1. ábra). Az eredeti nagy

papírvnek ez a kissé szabálytalan rombusz alakzatban ráncmaradt részlete – töredékes volta ellenére – nagyon érdekes. Olyan információkkal szolgál az eredeti, több (sok)képes vízjelforma felépítésével és a vízjelképek rajzolatával kapcsolatban, amelyek a méretre vágott pénzjegyekben már nem láthatók. Szerencsére a rajzoló – bár kissé elnagyolt, nem látványhű rajzot készített – mégis odafigyelt néhány fontos részletre. Jól látható, hogy a vízjelképek nem voltak teljesen egyformák. Nemcsak a keretek, címletek, illetve a RESURGO felirat vonatkozásában, hanem a címerek alkotórészeit tekintve sem. A felső, fél vízjelképben például a csillagok 5 ágúak, míg az alsó, majdnem egész vízjelképben 6 ágúak. A másik – a szerző által meg nem jelölt – ismeretlen kiadványból átvett, 110 b szám alatti vízjelrajz, egy metszetszerű vízjelimitáció, amely egy 5 Ft-os értékjelű pénzjegytervezet vízjeléről készült. Háttére nagyon megtévesztő, mert azt a látszatot kelti, mintha merített, bordázott papírról lenne szó. Az egyenetlen, vízszintes háttérvonalak miatt a vízjel vonalrendszere széteső, a vízjelábra ezért rosszul látszik. A vízjel fontos részletei emiatt nem értékelhetők, így legfeljebb csak a hozzávetőleges negatív átnézeti látványt tudja imitálni (2. ábra).

Garami Erika 1996-os cikkében¹² ezt olvashatjuk a pénzjegytervezetek papírjáról és vízjeléről:

„A londoni forintok fehér, vízjeles papírra készültek, Ambrus Béla megállapítása szerint Samuel Leyh Sotheby készítette és szállította. a papírokat Day & Son nyomdájába. A 98 × 70 mm-es vízjel mindhárom címletnél azonos¹³ az értékjelzés kivételével: kettős vonalú, hullámos keret, értékjelzés a két felső sarokban, heraldikai szempontból pontatlan, stili-

2. ábra

zált középcímer közepén, a szív-pajzsból hiányzik a hármashalom, a folyók helyett vonalak láthatók, Szlavónia címeréből kimaradt a futó nyest alakja. A vízjel alján a RESURGO szó olvasható nyomtatott nagy betűkkel. Mindhárom címlet fekvő formátumú, kicsit kisebbek előképeiknél (114 × 86 mm, egy-két milliméter eltérés a vágás miatt elképzelhető).” Az 57. és 58. oldalon közli a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának numizmatikai anyagában található 000210-es sorszámú 1 Ft-os, a 08994-es sorszámú 2 Ft-os és a 10672-es sorszámú 5 Ft-os Kossuth-bankó tervezet nyomatképét.

Az 1860-61-es RESURGO vízjelek leírása és rekonstruált rajza

A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában őrzött 7 darab londoni pénzjegyszervezet vízjelét módomban volt tanulmányozni és lerajzolni.¹⁴ A hét példányból öt maradt fenn olyan állapotban, hogy értékelhető vízjelrajzot lehet róluk készíteni. Ezek közül kettő 1 Ft-os (3. és 4. ábra), kettő 2 Ft-os (14. és 15. ábra) és egy 5 Ft-os (16. ábra) címletű. A rekonstrukciós vízjelrajzokat kontakt helyzetben, eredeti méretben készítettem el, mérettartó hordozóra. A kontaktrajzok alapján számítógépben mérethű digitalizálással rajzoltam meg az eredeti negatív¹⁵ átnézeti látványnak megfelelő vízjel vonalrendszert és a hozzá tartozó papírháttérrel. Az így rekonstruált vízjelrajzokat a Magyar Vízjel Adatbankban¹⁶ helyeztem el. Az 1 Ft-os címletek vízjelrajzát MVA-1982 és MVA-1983, a 2 Ft-os címletek vízjelrajzát MVA-1984 és MVA-1985, az 5 Ft-os címlet vízjelrajzát pedig MVA-1986 sorszám alatt.

Tudjuk, hogy a londoni Kossuth-bankók nyomdai íve 16 képes volt. A papírgép vízjelképzője tehát ennél több képet hordozott. Az egyes címletek drót vízjelformái egymás mellett és egymás fölött több képben voltak elhelyezve úgy, hogy minden irányban megfelelő méretű, dupla spáciumok (térközök) voltak kialakítva a nyomdai ív, illetve a pénzjegyek pontos méretre vágásának elvégzéséhez. A vízjelképző szerszámot az angol formakészítők úgy gyártották le, hogy a kinyomott ív méretre vágása után megfelelő margó, és minden pénzjegypapír átnézetében csupán egy teljes vízjelkép maradjon, illetve töredékvízjelképek ne zavarják az adott címlet azonosítását. Ez nemcsak az angol, hanem az európai bankjegyvízjel gyártásban is gyakran alkalmazott megoldás volt már a 17. század második fele óta. Szintén bankjegyvízjel-technikai és vízjelfor-

3. ábra. MVA-1982 (00210 sorszámú éremtári példány)

4. ábra. MVA-1982 (03202 sorszámú éremtári példány)

makészítési gyakorlat volt, hogy az egyes vízjelképek között kisebb-nagyobb formai különbséget hoztak létre. Ebben az esetben a borítékokban fennmaradt vízjelekből arra lehet következtetni, és a rekonstrukciós vízjelrajzok is ezt támasztják alá, hogy ezt a megoldást itt a vízjelkészítők nemcsak a különböző címleteknél, hanem az egyes címletek vízjelformáin belül is tudatosan alkalmazták. Ebből következik, hogy a sokképes eguttörön (a vízjelképeket hordozó vízjelnyomóhengeren) minden vízjelkép különbözött kicsit a másiktól. Ezt az eredményt meglehetősen ügyesen érték el. Vonalak kihagyásával, néhol kiegyenesítésével, máshol meghajlításával, címerészletek tükrözésével olyan apró különbségeket hoztak létre, amelyek ugyan nem feltűnőek, de nagymértékben fokozzák a bankjegy hamisítás elleni védelmét. Az egyes címle-

tek közötti eltéréseket ugyanis elvileg csak a vízjelformakészítő (akinek teljes), illetve a nyomdász ismerheti, akinek nyomdai papírív van a birtokában. Mivel teljes eredeti *gyári* ívet nem volt alkalmam tanulmányozni (talán nem is maradt fenn), ezért a vízjelképek pontos horizontális és vertikális¹⁷ elhelyezését csak a rendelkezésre álló pénzjegyek vágott méretei alapján tudtam rekonstruálni. Minden jel arra vall, hogy az ívek darabolása a nyomtatás után egy vágással történt. Ebben az esetben a fennmaradt példányok margói és a vízjelek spáciumai alapján horizontálisan és vertikálisan egyaránt körülbelül 24–26 mm lehetett a térköz az egyes vízjelképek között. Az is megállapítható, hogy a vízjel szempontjából a nyomtatás utáni méretre vágási ingadozás meglehetősen nagy volt. Ennek mértékét alapvetően két tényező befolyásolta. Egyrészt a papírgyártás végén a gépi papírszalag kiserelése során a *nyomdai* ívekre történő darabolás, másrészt a nyomtatás utáni, felhasználási méretre vágás pontatlansága. Ez egyik-másik példánynál meghaladja a 8–9 mm-t is. Ez mai értelemben véve nem tekinthető passzerképes (ingadozás nélkül, mindig azonos helyen megjelenő), csupán pozícionált (kissé ingadozó, más-más helyen megjelenő) vízjelnek.¹⁸ Ennek ellenére az általam vizsgált példányok között nem fordul elő a vízjel elvágása. Ez elsősorban a vízjelforma gondos megtervezésének és a rendelkezésre álló nyomdai technikához helyesen megválasztott, viszonylag nagy gyártási spáciumoknak köszönhető. Ha összeadjuk a fennmaradt bankók vágott méreteinek számadatait mindkét irányban, akkor mintegy 372–380 × 280–288 mm-es nyomdai íveket kapunk. Ezek szerint – a 16 nyomatkép ismeretében – az egyes címletek vízjelformái 4 × 4 képesek és fekvő formátumúak voltak.

A vízjelkészítés időpontjában, 1860–1861-ben az angol papírgyárakban a vízjeltechnika már meglehetősen fejlett volt. A megelőző 60 évben az angol papíripar robbanásszerű fejlődésen ment keresztül és élen járt a szabadalmazott papíripari találmányok terén is. A francia Robert 1799-ben szabadalmazott őspapírgépet Angliában már 1801-ben továbbfejlesztették, John Gamble ekkor alkotta meg az első valódi síkszítás papírgépet. 1805-ben Bramach megszerkesztette az első hengersizítés papírgépet, amelyet 1811-ben John Dickinson tovább tökéletesített. 1818-ban Sir William Congrave feltalálta a színes biztonsági vízjelet. 1824-ben John és Christopher Philipp felszerelte az első szabadon futó ősegüttört (a mai vízjelnyomóhengerek őseit), amelyet 1826-ban Ludwig Auburg, majd John Marsall dartfordi vízjelformakészítő hajtással látott el,

így megnyílt az út a vízjeles papírok jó minőségű tömeggyártása felé. 1829-ben megszületett az első valódi bankjegyvízjel forma, majd 1845 táján megjelentek az első angol árnyalatos vízjelek is. A 19. század közepéig számos angol papírmalom átalakult papírgyárrá, és itt működött Európában a legtöbb papírgép.

Nyilván a pénzszűke lehetett az oka, hogy Kossuth nem a legfejlettebb (természetesen legdrágább) *árnyalatos* vagy színes vízjelkészítési technikát választotta a gyártáshoz, hanem a hagyományos *drótvízjelkészítést*. Ennek ellenére a vízjel kiváló minőségben készült el, és minden részletében magán viseli a korabeli, európai mértékkel is magas színvonalú angol drótvízjeleknél – a papírpénzek hamisítás elleni védelmében – alkalmazott szinte valamennyi technikai megoldást.

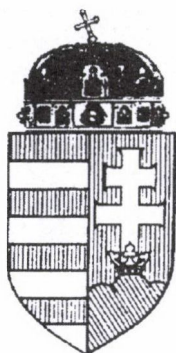
Vízjel-tipográfiai szempontból a londoni Kossuth-bankók vízjele a vágott mérettel – a rendelkezésre álló teljes papírfelülethez viszonyítva – rendkívül arányos. A negatív átnézetű vízjel motívuma négy fő elemből épül fel: *hullámos keretvonalakból*, *címletjelző számokból*, *stilizált magyar középcímerből* és RESURGO (Feltámadunk) *feliratból* (3–4., 14–16. ábra).

A vízjel fő motívumát alkotó szimbólumokat geometrikus keretvonalak fogják körül. A két téglalap alakú, hullámos, megszakítás nélkül körbefutó keretvonal fekvő formátumú. Alakjuk geometriai szempontból nem teljesen szabályos és nem teljesen párhuzamosak. Térközük 3,5–4 mm között ingadozik. A keretek felső két sarka szélesebb ívben hajlik, míg az alsó kettő hegyesebb szögben fordul, és így keskenyebb csúcsot formál. A felső, vízszintes oldalt három, kiemelkedőbb és hosszabb hullám, az alsót négy laposabb hullám alkotja, a külső és a belső keretnél egyaránt. A két szélső, rövidebb oldal két-két hosszabb hullámból áll.

A címletjelző számokat a vízjel felső harmadában, a címer két oldalán helyezték el. Jellegzetességük, hogy egyetlen drótból hajlították mindkettőt, és álló, talpas kivitelűek. Szármagasságuk címletenként eltérő.

A stilizált magyar középcímer éppen a vízjel geometriai középpontjában helyezkedik el. Rajzolata három fő elemből épül fel: az alappajzsból, a szív-pajzsból és a koronából.

A vízjelemek elhelyezése mintegy kétszáz éves bankjegyvízjel tervezési és gyártási hagyományokat követ. A hajlítások és ívek szépek, szabályosak, az illesztések pontosak, a részleteket finoman kidolgozták. A címlétszámok, a stilizált címer és a RESURGO felirat méretének megválasztása és elhelyezése is színvonalas formakészítési tudásról árulkodik. Minden

5. ábra. Magyarország kiscímere

6. ábra. Erdély címere

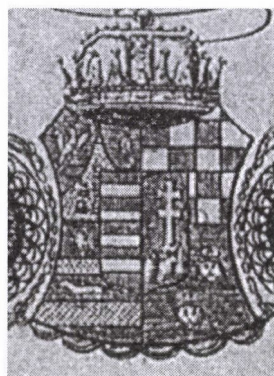
7. ábra. Horvátország címere

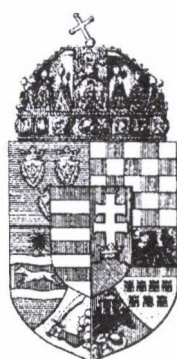
8. ábra. Szlavónia címere

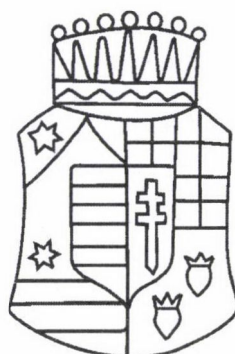
9. ábra. Dalmácia címere

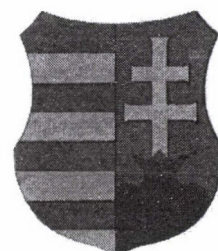
10. ábra. A bankó nyomatának címere¹⁹

11. ábra. Az 1915-ös közép-címér²⁰

12. ábra. A vízjel címere

13. ábra. Az 1848-as Kossuth-címér²¹

tekintetben professzionális munka. Kivéve a közép-címert heraldikailag szabályos megoldását. Ebben az esetben vagy Kossuth engedte meg, illetve fogadta el az eltéréseket, és akkor szándékosan kerültek a rajzolatba, vagy tudtán kívül az angolok értettek félre valamit, esetleg a vízjeleknél egyébként megszokott, de néha eltúlzott stilizálás eredményezhette a hibákat.

A magyar közép-címert a pénzjegyek nyomtán is szerepel, és heraldikailag ott sem szabályos (10. ábra). 1849-ben a Függetlenségi Nyilatkozat deklarálása után éppen a Kossuth Lajos által vezetett pénzügyminisztériumban alkották meg az új magyar közép-címert, amely ekkor – a korábbiaktól eltérően – kizárólag az akkori Magyarországhoz tartozó területeket jelképezte, és Kossuth kormányzóként rendelte el általános használatát. A közép-címert részei Kossuth szerint: „Magyarország kiscímere, Erdély, Horvátország, Szlavónia és Dalmácia címere.”²²

Az egyesített magyar közép-címert tehát ebben az időben öt címert alkotta. Ezeknek kellett volna a vízjelben is megjelenni. Tulajdonképpen meg is jelennek,

de sok olyan szabálytalan megoldással, amelyek közül néhány heraldikailag értelmezhetetlen.

Az első ilyen jellegű probléma a pajzsnegyedekben lévő címerek helyének felcserélése. Helyes sorrendben és elhelyezésben²³ bal oldalon fenn Horvátország, lenn Erdély, jobb oldalon fenn Dalmácia, lenn Szlavónia címere kellene hogy szerepeljen (11. ábra). Ehelyett Erdély és Dalmácia címere fel van cserélve.

A vízjelben a közép-címert alappajzs kontúrvonalának rajzolatán jól látszik (12. ábra), hogy az 1848-as, szabályos Kossuth-címert (13. ábra) tárcsapajzsának alakját próbálja követni. Ennél a szabályostól eltérő, két lényeges különbség figyelhető meg. Az egyik az, hogy a pajzs két oldali ívelt bemetszése hosszabb, illetve a Kossuth-címertnek csücsökben végződött a pajzs-csücs, a vízjelnél pedig ezt lekerekítették. A 10. ábrán látszik, hogy ezek a változások a nyomatkép tipográfiája miatt következtek be és a vízjel is ezt a formát követte. A nyomtatott címertpajzsának oldalívei azért nyújtottabbak, hogy az ornamentalskeret (díszítőkeretrajz) giloszozottáihoz (a bankjegyráajzológéppel készített,

körkörös hullámvonalakból álló díszítményhez) esztétikusan kapcsolódhasson a címer oldalirányban. A pajzstalp pedig azért lett lekerekítve, hogy az alsó, hat köríves zárórozettához zavartalanul illeszkedhessen a címer – függőleges irányban összefogva –, lezárva a keretet. A vízjelicímernek ettől kerekaltalpú tárcsapajzs hibrid formája lett. A szív-pajzs alakja – a csúcs kivételével, ami viszont Kossuth-címeres – jobban hasonlít a '48 előtti, illetve utáni kiscímerek úgynevezett háromszögű pajzsához (5. ábra).

A nyomat- és a vízjelicímernél a négy társország címerének egyesítésére hivatott alappajzsnak elvileg – egy függőleges és egy vízszintes vonallal elmeteszve – negyedeltnek kellene lennie, hogy a négy pajzsmezőben a négy országcímer szabályosan megjelenhessen. Ezzel szemben a 10. és a 12. ábra összehasonlításából kiderül, hogy amíg a nyomaton negyedelt, a vízjelnél a pajzs bal oldala van csak két részre osztva, a jobb oldala heraldikailag szabálytalan. Az alappajzs felső bal negyedében Horvátország címerének (7. ábra) ötször sakkozott mezője helyett csak négyszer sakkozott, szabálytalan változata látható. Alatta az alsó bal negyedben Dalmácia címerének (9. ábra) három, koronás, szembenéző oroszlánfeje helyett csak két erősen stilizált (bár oroszlánfejeket szimbolizáló), végtelenül leegyszerűsített koronás címerkép-imitáció látszik. A pajzs jobb oldalán hiányzik a vízszintes kettősztó vonal (vágóvonal), ezért a heraldikailag szabályos két mesteralak nincs kialakítva. Helyette a pajzsfő jobb szögletében egy ötágú, illetve más példányoknál (pl.: 16. ábra: MVA-1986, 10672 sorszámu éremtári példánynál) heraldikai szempontból szabályos, *hatágú* sokszög alakzat látszik egy ívelt harántvonallal lezárt mezőben. Ez a sokszög és mellette az egyik hosszabb vonalív, illetve a pajzsfő közepéig nyúló kisebb vonal azonban mégsem teljesen értelmetlen, mivel ezek az Erdély címerében lévő (6. ábra) napot és a növekvő fekete sast szimbolizálják. Innen hiányoznak a bástyák és a fogyó hold. Alatta, a pajzsderék közelében lévő csillag, illetve a pajzstalp elején lévő három vízszintes vonal Szlavónia címerét (8. ábra) ábrázolja, ahol a középső vonal az ország címerállatát, a nyestet kívánja szimbolizálni. Ezt a részt a vízjelkészítőnek sikerült annyira elvontatni, hogy szinte rá sem lehet ismerni. Más kérdés persze, hogy ilyen kis méretben nem is nagyon lehet számon kérni a formakészítőtől, hogy mindig pontosan kövesse a heraldikailag helyes alakzatokat. Mindenekelőtt azért nem, mert gyártástechnológiai szempontból ügyelnie kell arra, hogy a vízjelemek

14. ábra. MVA-1984 (08994 sorszámu éremtári példány)

miatt a papír ne szakadjon ki. Ezért kénytelen stilizálni, olyan ismert geometriai alakzatokat keresni az ábrázolni kívánt téma megfogalmazásához, amelyek egyáltalán nem veszélyeztetik a tömeggyártásban a papírfelület épségét. Tehát nem alkalmazhat akármilyen alakzatot. Választását behatárolja a vágott méret nagysága, a drótátmérő, a drót mechanikai tulajdonságai, szilárdsága, hajlíthatósága, a gyártási nyúlás-zsugor értékek és még sok egyéb tényező. A legnagyobb korlát ezek közül egyrészt az adott (tőle függetlenül meghatározott) vágott méret, mert a vízjel-tipográfiát ezen belül kell kialakítani, másrészt a drótátmérő, amely megszabja, hogy a vízjel vonalai milyen közel kerülhetnek egymáshoz anélkül, hogy nemkívánatos teli folthatások, eltömődések vagy szakadások alakulnának ki a vízjel átnézetében.

A pénzjegyek nyomatan az alappajzs szív-pajzsán a magyar kiscímer (5. ábra) korona nélküli változata látható (10. ábra). Itt a jobb oldali mező nem hétszer, hanem nyolcszor vágott és a csúcs csücsökben végződik. Ugyanez a részlet a vízjelnél úgy néz ki, hogy a jobb oldali hétszer vágott mező helyett csak ötször vágott van és a bal oldali mezőből hiányzik a kettőskereszt alól a koronás hármashalom. A kettőskeresztnek szabályosan talpasnak, szárainak eltérő hosszúságúnak kellene lenni, ehelyett talpnélküli és mindkét vízszintes szára egyenlő hosszúságú, jóllehet az alsónak hosszabbnak kellene lenni.

A vízjelben az alappajzs felső szélén nyugszik a Szentkorona. Vonalrendszere szintén erősen stilizált. Tetejéről hiányzik a megdöntött kereszt. Felső, ívelt határoló vonalát hét oválisból álló gyöngysor alkotja.

15. ábra. MVA-1985 (08460 sorszámú éremtári példány)

16. ábra. MVA-1986 (10672 sorszámú éremtári példány)

Alatta a korona ágait (leveleit) szimbolizáló, hét hegyes hullámvonal érintkezik a korona oldalát lezáró két függőleges szakasszal. Végül a korona pántját szimbolizáló, két vízszintes vonal által határolt keskeny mezőt a koronaékszereket jelképező öt lapos hullámból álló vonal szeli ketté. A Szentkorona ábrázolása a hétágú 48-as középcímert követi, és bár heraldikailag szabálytalan, de tény, hogy vízjelkészítési szempontból ügyesen van megszerkesztve. A magyar Szentkoronának a vízjelben való szerepeltetése egyébként érdekes, ugyanakkor talán kényszerű döntése is volt Kossuthnak. Az emigrációban használatos Kossuth-címer helyett azért választotta a Szentkoronát, mert Világos után a Magyarországon működő új, abszolutisztikus rendszer betiltotta az 1848-as, korona nélküli címerek használatát és elrendelte az 1848 előtti középcímerek újbóli alkalmazását.²⁴ Kossuth ezért úgy gondolta, hogy a Habsburg-hatalom megdöntésére küldött inváziós sereg szempontjából előnyösebb, illetve a pénzjegyek fizetőeszközként történő elfogadása zökkenőmentesebb lesz a Szentkoronás címerváltozattal.

A vízjelben a középcímer alatt egysoros latin nyelvű, középre zárt RESURGO felirat látszik. A betűmagasság címletenként kissé eltérő, 7 és 8,5 mm között ingadozik. A csupa verzál, álló, talpas betűkből álló felirat betűit az O-betű kivételével egy-egy drótból hajlították. A betűk alakja címletenként és vízjelként is kissé változó.

A nyomatot hordozó géppapír alapszíne fehéres. A papírháttér egyenletes és tiszta. Érdekes még a tények ismeretében a valódi papírmennyiségről szó-

ló adatokat összevetni. Kossuth emlékirataiban 4375 rizsma *készre gyártott*, mintegy 2 millió ív papírról ír. Ambrus innen vette adatait, és 22 millió darab bankó nyomtatásáról (16 millió 1 Ft-os, 3,5 millió 2 Ft-os és 2,5 millió 5 Ft-os címletről), 4375 rizsma, mintegy 23 tonnányi, 2 millió ív papírról tud. Garami 21 millió legyártott pénzjegyet említ (16 millió 1 Ft-os, 2,5 millió 2 Ft-os és 2,5 millió 5 Ft-os címletet) és 3646 rizsmányi, 1.750.000 ív papírt, szintén 23 tonna mennyiségben, amiből 17 tonna nyomtatott és 3 tonna üres papírt égettek el a Bank of England kemencéiben. A fennmaradó 3 tonnányiból pedig levélpapír és boríték készült. Kossuthnak 1860. október 22-én Pulszky Ferenchez írott leveléből tudjuk, hogy a nyomdai ívek 16 képesek voltak. A 2 millió papírv és a nyomdai képszámot tekintve, mintegy 32 millió darab bankó gyártásához is elegendő lett volna (persze mínusz a selejt százalék és a befuttató, illetve beállító ívek száma). Elég hihetetlennek tűnik, hogy a pénzhiánnyal küszködő és a bankógyártásban járatos Kossuth közel 10–11 millió darab nyomtatásához elegendő többletet rendelt volna. Még akkor is, ha szintén levelezéséből tudjuk, hogy eredetileg 28 millió darab bankót szeretett volna nyomtatni, de ettől pénzhiány miatt el kellett állnia. Az említett ívszám mintegy 50%-os selejt, illetve többlet arányt feltételez, ami a korabeli nyomdatechnikához képest is aránytalanul sok. A reális ívszám, körülbelül 1 400 000 vagy 1 450 000 lenne, kivéve, ha Kossuth titokban mégiscsak több bankó legyártására szánta volna el magát, aminek nem maradt írásos nyoma.

Az egyes címletek egyedi vízjel-jellegzetességei

Az 1 Ft-os címletek vízjelénél

MVA-1982 (00210 sorszámú példánynál):

A vízjel befoglaló mérete:²⁵ 96 × 70 mm

Címletszámok szárának magassága: 10 mm

Címermagasság: 46 mm

Resurgo betűmagasság: 7–8 mm, felirathosszúság: 61 mm

Jellegzetesség: a címer alappajzsának felső széle nem ívelt, hanem két egyenes vonala tompaszögben találkozik középen. Az alappajzs bal felső negyedében egy két mezőnyi hosszúságú mezőosztó vízszintes vonal hiányzik. A alappajzs jobb oldalán lévő, felső két harántvonal ívelt és nem egyenes, az alsó ötagú csillag felső csúcsa nem egyenes állású, hanem jobbra hajlik.

MVA-1983 (03202 sorszámú példánynál):

A vízjel befoglaló mérete: 95 × 71 mm

Címletszámok szárának magassága: 10,5 mm

Címermagasság: 47 mm

Resurgo betűmagasság: 8–8,5 mm, felirathosszúság: 59 mm

Jellegzetesség: a címer alappajzsának felső széle ívelt. Az alappajzs bal alsó talprésze íveltebb mint a jobb oldali. Az alappajzs jobb oldalán lévő, felső két harántvonal nem ívelt, hanem egyenes, az alsó ötagú csillag felső csúcsa nem egyenes állású, hanem balra hajlik. A hullámos keretvonal alsó két sarka befelé elhajló, hegyesebb szögben végződik.

A 2 Ft-os címletek vízjelénél

MVA-1984 (08994 sorszámú példánynál):

A vízjel befoglaló mérete: 96 × 72 mm

Címletszámok szárának magassága: 11 mm

Címermagasság: 46,5 mm

Resurgo betűmagasság: 8 mm, felirathosszúság: 60 mm

Jellegzetesség: a címer alappajzsának felső széle ívelt. Az alappajzs bal felső negyedében egy függőleges mezőosztó vonalacska hiányzik. Az alappajzs jobb oldalán lévő, egyik felső harántvonal ívelt, a másik egyenes, az alsó ötagú csillag felső csúcsa nem egyenes állású, hanem balra hajlik. A szív pajzs csúcsa nem hegyesszögben végződik, hanem erőteljesen ívelt.

MVA-1985 (08460 sorszámú példánynál):

A vízjel befoglaló mérete: 95 × 71 mm

Címletszámok szárának magassága: 11 mm

Címermagasság: 47 mm

Resurgo betűmagasság: 7,5–8 mm, felirathosszúság: 62 mm

Jellegzetesség: a címer alappajzsának felső széle nem ívelt, hanem két egyenes vonala tompaszögben találkozik középen. Az alappajzs bal felső negyedében egy mezőosztó függőleges vonalacska hiányzik. Az alappajzs jobb oldalán lévő, felső két harántvonal ívelt és nem egyenes, az alsó ötagú csillag felső csúcsa nem egyenes állású, hanem jobbra hajlik. A szív pajzs csúcsa nem hegyesszögben végződik, hanem erőteljesen ívelt.

Az 5 Ft-os címlet vízjelénél

MVA-1986 (10672 sorszámú példánynál):

A vízjel befoglaló mérete: 93–94 × 71 mm

Címletszámok szárának magassága: 12 mm

Címermagasság: 48 mm

Resurgo betűmagasság: 8 mm, felirathosszúság: 60 mm

Jellegzetesség: a címer alappajzsának felső széle ívelt. Az alappajzs jobb oldalán lévő, felső két harántvonal ívelt, a két csillag hatágú. Az alsó felirat U-betű-

A pénzjegyek vágott mérete és a vízjelek helyzete

	1 Ft	1 Ft	2 Ft	2 Ft	5 Ft
	(MVA-1982)	(MVA-1983)	(MVA-1984)	(MVA-1985)	(MVA-1986)
Vágott méret (mm):	120 × 94	118 × 92	119 × 97	120 × 94	120 × 95
Bal margó ²⁶ (mm):	19	11	13	6	8
Jobb margó (mm):	10	12	10	19	19
Felső margó (mm):	15	18	16	10	8
Alsó margó (mm):	9	3	10	14	16

je érintkezik a címertalppal. A két oroszlánfej szimbólum hegyesszögben végződik és nem ívelt.

Az alábbi táblázat mutatja, hogy a londoni pénzjegyek vágási méret ingadozása viszonylag nagy volt. A vágott méret horizontálisan 118–120 mm között (az ingadozás maximuma 2 mm), vertikálisan pedig 92–97 mm között változott (az ingadozás maximuma 5 mm).

Az egyes vízjelképek helyének ingadozása a méretre vágott felületen belül még nagyobb volt. Nem egy-két milliméterről van szó, hanem 9–13 mm között változó szélső értékekről. A bal margók esetében az ingadozás 6–19 mm (az eltérés maximuma 13 mm), a jobb margók esetében 10–19 mm (az eltérés maximuma 9 mm), a felső margóknál 8–18 mm (az eltérés maximuma 10 mm), az alsó margóknál 3–16 mm (az eltérés maximuma 13 mm) között változott.

Összefoglalás

A megsemmisített 1860–1861-es londoni Kossuth-bankók közül fennmaradt példányok, illetve a nyomatlan, mintegy 3 tonnányi hordozópapírból készült borítékok vízjeleinek rekonstrukciós vízjelrajzai alapján megállapítható, hogy

- negatív átnézetű, nem bordás hátterű, gépi gyártáshoz készült drótvízjelekről van szó,
- az angol vízjelformakészítők háromféle értékjelzésű címetet gyártottak (1, 2, 5), amelyekhez külön vízjelszámok és -formák készültek,
- a vízjelformák sokképesek voltak,
- a formakészítők címetenként és ezen belül vízjelképenként is eltérő, számos egyedi jellegzetességet alakítottak ki,
- a nyomdai papírvék 4 × 4, azaz 16 vízjelképet tartalmaztak címetenként, és 372–380 × 280–288 mm-esek lehettek,

- a vízjelek rajzolatát a pénzjegyek nyomatképe alapján dolgozták ki,
- a vízjelek általános tipográfiája és hamisítás elleni védelme a 19. századi angol bankjegyvízjel készítés hagyományait és szabályait követte,
- a vízjelek magyar jelképeket ábrázoló címerében a szabályos címerrajzolatoktól eltérő, heraldikailag szabálytalan elemeket tartalmaznak,
- néhány vízjelelemet – a vízjelkészítésben egyébként nem szokatlan módon – túlzottan elstilizáltak, ami rontja felismerhetőségüket,
- a vízjelek befoglaló mérete nem azonos, példányonként eltérő, az irodalomban általában említett 98 × 70 mm helyett 93–95 × 70–72 mm között változik,
- a vízjel helyzete a papírban pozícionált volt, a vízjelképek térközeit úgy választották meg, hogy minden méretre vágott bankóba csak egy egész vízjelkép essen és zavaró töredékvízjelek ne kerüljenek,
- a vízjelképek helyének ingadozása a méretre vágott papír felületében viszonylag nagy volt, az eltérés mértéke 3–13 mm között ingadozott,
- a bankók vágott mérete nem volt azonos, méretre vágási ingadozásuk mértéke 2–5 mm között változott. Méretük az irodalomban közölt 114 × 86 mm helyett 118–120 × 92–97 mm,
- összességében a vízjelek esztétikusak, gondosan kivitelezettek, mind gyártástechnológiai, mind használati szempontból a kor színvonalának megfelelőek voltak,
- ma már rendkívül ritkának számítanak, mivel nagyon kevés ép példányuk maradt fenn néhány múzeum numizmatikai gyűjteményében és magánszemélyeknél.

Pelbárt Jenő

JEGYZETEK

¹ Garami Erika: A londoni „Kossuth-bankók”. *Numizmatikai Közlöny*, XCIV–XCV. (1995–1996) 56.

² Pelbárt Jenő: Magyar numizmatikai vízjelek. *Éremtani Lapok* (2003) 78: 3–6.

³ Pelbárt Jenő: A vízjelek felhasználási cél szerinti felosztása. *Magyar Vízjel*, IV. (2006) 7: 19–24.

⁴ Uo. 13.

⁵ Reznák Erzsébet: Kossuth Lajos életútja (1892–94). *História* (2002) 9–10.

⁶ Többek között: Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból. Athenacum. (1882); Halász Gábor: A magyar papírpénzekről. *Numizmatikai Közlöny*, IV. (1905) 61–66.; Leszih Andor: Resurgo. *Numizmatikai Közlöny*, VIII. (1909) 57.; Faragó Miksa: A Kossuth-bankók kora. Bp. (1912); Anonym: A kossuth bankó drámai útja a

Rakodó piactól a máglyáig. *Függetlenség* (1941); Báki Vajk Emil: Száz éve! Megemlékezés a londoni Kossuth-bankókról. *Érem*, XVII. (1961) 313–316.; Ambrus Béla: Kossuth Lajos londoni bankópere 1861–1862. *Levéltári Szemle* 28. (1978) 3: 635–656; Rádóczi Gyula–Tasnádi Géza (1992): Magyar papírpénzek 1848–1992. Bp. (1992); id. Dr. Kupa Mihály: Corpus Notarium Pecuniarium Hungariae (továbbiakban: Kupa: i. m.) I. (1993) 59.; Garami Erika: Kossuth Lajos 1860–61-es londoni bankókibocsátása és pere. – Bölcsészdoktori disszertáció. Bp. (1993); Garami Erika: Kossuth Lajos 1860–61-es londoni bankókibocsátása és pere. *Századok* (1995) 129: 407–445; Garami Erika: A londoni „Kossuth-bankók”. *Numizmatikai Közlöny* XCIV–XCV. (1995/1996) 55–62; Garami Erika (1999): Az 1860–61-es londoni Kossuth pénzjegyeket nyomtató Day & Son Co. *Folia Historica* (1999) 1996/1997, 20: 155–158.

⁷ Halász Gábor: A magyar papírpénzekről. *Numizmatikai Közöny* IV. (1905) 61–69.

⁸ A vízjel régies, 19. századi, 20. század eleji, helytelen elnevezése.

⁹ A vízjel nem négyzet, hanem fekvő téglalap alakú és a címerpajzs sem testes négyzetalak, hanem álló formátumú téglalappal rajzolható körbe. A címerpajzs lent, mármint a pajzstalp (pajzsláb) nem félkörű, hanem ívelt, illetve helyesebb ebben az esetben kerekaltalpú pajzsról beszélni. A bal oldalon Erdély és Szlavónia címerét nyilvánvalóan túlzottan elstilizálták a vízjelkészítők, de a két csillag és a fordított V alakú vágás nem értelmetlen, hanem ezekkel van összefüggésben.

¹⁰ Ambrus Béla: Kossuth Lajos londoni bankópere 1860–1861. *Levéltári Szemle* (1978) 28/3: 635–656.

¹¹ Kupa: i. m. II. Bp. (1993) 144.

¹² Garami Erika: A londoni „Kossuth-bankók”. *Numizmatikai Közöny*, XCIV–CV. (1995–1996) 54–62.

¹³ Nem azonos. Az eltéréseket lásd később.

¹⁴ Ezúton is köszönet illeti Dr. Torbágyi Melindát, Dr. Pallós Lajost, Dr. Tóth Csabát és Soós Ferencet a számomra nyújtott segítségért.

¹⁵ Pelbárt Jenő: A vízjelek átnézetéről és az átnézeti típusokról. *Magyar Vízjel*, I. (2003) 1: 21–29.

¹⁶ Számítógépes filigranológiai vízjel adattár, a magyar és a hungarika-vízjelek digitális gyűjteménye.

¹⁷ Pelbárt Jenő: A vízjel helye, helyzete és állása a papírviben. *Magyar Vízjel*, II. (2004) 2: 45–50.

¹⁸ Uo. 46–47.

¹⁹ Rádóczi-Tasnádi nyomán. *Rádóczi Gyula–Tasnádi Géza: Magyar papírpénzek 1848–1992*. Bp. (1992) 91.

²⁰ Bertényi nyomán. *Bertényi Iván: Új magyar címertan*. Bp. (1998) (továbbiakban: Bertényi) 81.

²¹ Nyulásziné nyomán. *Nyulásziné Dr. Straub Éva: Magyarország címerkönyve*. Bp., (2001) 161.

²² Bertényi: i. m. 77.

²³ Illés József: A magyar címér és a királyi cím története 1804-től kezdve. Bp. (1916); Kumorovitz L. Bernát: A magyar közép- és nagycímér kialakulása. Bp. (1965); Soós Ferenc: A magyar fémpénzek feliratai és címerei. Bp. (1998) 255.

²⁴ Bertényi: i. m. 81.

²⁵ Pelbárt Jenő: A vízjel mérete. *Magyar Vízjel*, I. (2003) 1: 47–48.

²⁶ A vízjel széle és a papírszél között mérve.

VÁRADI PÉTER CÍMERHASZNÁLATÁRÓL

A nemrégiben elhunyt Csapodi Csaba tanulmányában többször mutatott rá a könyvtörténet és a heraldika fontos kapcsolatára.¹ Egyik utolsó, Janus Pannoniusszal kapcsolatos cikkében arra az eredményre jutott, hogy Janus püspöki címerét nem festette be kódexeibe. Ezt azzal indokolta, hogy Janus főpapi címerét, amelyet gyűrűspecsétjének lenyomatáról ismerünk, magáncélra nem használta, mivel nem volt nemesember.² Érdemes megvizsgálni tehát, hogy mit mondhatunk más, szintén alacsony sorból származó humanista főpapok címerhasználatáról. A humanista érsek főkancellár Váradi Péter címere származási helyének tisztázásában, továbbá könyvtára egykori darabjainak azonosításában különösen fontos szerepet játszott.³ Jelen tanulmányban ezt a címet teszem vizsgálat tárgyává, amely a Délvidék forrásszegénysége ellenére sok ábrázoláson, pecsétlenyomaton, könyvekben és építészeti emlékeken is fennmaradt. A címet általában kékkel és ezüsttel hasított lófej pajzson ábrázolták. A felső kék színű mezőben két arany csillag, az alsó aranyozott mezőben ezüst, heraldikai liliom lebeg. A címer felett érseki, körmeneti kereszt látható.

Váradi Péter származása sokáig vita tárgyát képezte, mivel a 18–19. században ismertté vált forrásokban általában csak keresztnevéen, Péter kalocsai érsek néven szerepelt. Leveleskönyvének első kiadója, Wágner Károly alaptalanul a Várdai családdal hozta rokonságba.⁴ A kérdés 1872-ben dőlt el, amikor Botka Tivadar közölte az érsek pecsétlenyomatának rajzát a Századokban.⁵ A pecsét és a címer alapján bizonyította, hogy az érsek-főkancellár nem volt a Várdai család tagja. A címer ismeretében lehetőség nyílt Váradi egykori könyvtára darabjainak azonosítására is.

Váradi Péter családja alacsony sorból, mezővárosi polgári családból származott. Az ifjú tehetséget Vitéz

János esztergomi érsek fedezte fel, és Bolognába küldte tanulni. Váradi Péter egy kanonoki javadalmat is kapott Esztergomban. A Vitéz és Janus Pannonius nevével fémjelzett, Mátyás király ellenes összeesküvés bukása ellenére az Itáliából hazatért Váradi Péter a királyi udvarba került. Karrierje szédületes gyorsasággal a fő- és titkos kancellári és bács–kalocsai érseki méltóságig emelkedett. Mátyás király még azt is ki akarta eszközölni a Szentszéktől, hogy Váradi Péter bíborosi címet kapjon. Váradi Péter hasonlóan más, alacsony sorból magasba emelkedett egyházihoz, számtalan kisebb-nagyobb egyházi javadalmat halmozott fel. Megszerezte a madocsai, a lekéri, a zalavári, a rudinai és a pétervárad apátságok komendáját,⁶ és tagja maradt az esztergomi káptalannak is. Családja helyzetének javítására is törekedett, ezért öccsének, Várdai Pálnak átengedte a földvári apátságot.⁷ Az egyházi javadalmak mellett világi birtokokhoz jutott Somogy és Baranya megyében.⁸ Közvetett adatok alapján azt is tudjuk, hogy a családnak Szlavóniában is sikerült komoly birtokokat szereznie. A testületileg fellépő szlavóniai nemesség a zágrábi káptalan előtt 1483-ban ugyanis eltiltotta Váradit és családját attól, hogy Rucsa nevű birtokukat elfoglalják, Mátyás királyt pedig annak eladományozásától.⁹ Váradi 1496-ban a császári káptalan segítségét kérte, hogy öccse, Máté számára segítsenek visszaszerezni Majkóc várát, amelyet fogsága éveiben veszítettek el.¹⁰ A család hatalmi törekvéseire jól rávilágít öccse, a már említett Várdai Pál 1490-es bejegyzése a Római Szentlélek Társulat anyakönyvébe. Pál a családtagjait a megtisztelő nagyságos (*magnificus*) jelzővel tüntette ki ebben a bejegyzésben, noha az csak a bárókat illette meg a középkori Magyarországon.¹¹ Váradi Pétert 1484-ben, karrierje csúcán, a közvélemény számára váratlanul, Mátyás börtönbe vetette. A 17.

századi történetíró Révai Péter érzékletes leírása szerint Mátyás dühében többször megütötte az érseket és Árva várába szállította. Az alábbi szavak kíséretében: „*Arva fuisti Petre, arva eris, in Arva morieris.*” (Árva voltál Péter, árva leszel és Árvában fogsz meghalni.)¹² A pontos okokat a mai napig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Minden bizonnyal szerepet játszott ebben Váradi kortárs történetírók által is kifogásolt nehéz, szókimondó természete, továbbá Beatrix királynéval szembeni ellenséges magatartása.¹³ Váradi saját leveleiben ellenségei cselszövésének tartja a történeteket. Szintén Révai Péter értesülése volt, hogy Váradi Péter 1483-ban, amikor Mátyás király békét kötött a Török-birodalommal, szándékosan vagy véletlenül elrontotta a békeokmány szövegét. Így a szerződésbe nem foglaltak bele két moldvai várost, Kiliát (Chelea) és Akkermant (Nestoralba). A szultán 1484-ben, éppen Mátyás III. Frigyes elleni háborújának közepén, kihasználta a kínálkozó alkalmat és el is foglalta a két várat. Révai közlését alátámasztani látszik az ügyszöveg kapcsolódó, a szultán és a magyar király közötti levélváltás, amelynek egy, a 16. század elejéről származó szöveggyűjtő nemrégiben fedezte fel Szovák Kornél.¹⁴ Ha Váradi tényleg így cselekedett, tettét Mátyás árulásként értékelhette. Mindenesetre Mátyás haláláig nem szabadult fogságából, mert ügye a király és a Szentszék közötti politikai küzdelem részévé vált. Váradi Péter 1490-ben Corvin János trónigényét támogatta. Bonfini szerint, amikor belátta, hogy ügyük vesztesre áll, visszavonult a közügyektől és egyház-kormányzatának szentelte életét.¹⁵ Visszavonulása azonban csak átmeneti volt, először Corvin János egykori párthívei társaságában csatlakozott az osztálytrónigényt támogatókhoz, majd 1492-ben a pozsonyi béke ratifikálásával meghódolt II. Ulászlónak.¹⁶ Később is a politikai élet részese maradt, mint az ország egyik legmagasabb rangú főpapja: a Jagelló-kori országgyűléseken sokszor vett részt, aktív szerepet vállalt bandériumával a déli végek védelmében. Egyháztartománya ügyeinek nagy figyelmet volt kénytelen szentelni, mert fogsága hosszú éveit alatt sok birtokát és javadalmát idegenek foglalták le. A pétervárad apátság kommandájának visszaszerzéséért olyan hatalmas ellenféllel kellett szembeszállnia, mint Rodrigo Borgia, aki 1492-ben VI. Sándor néven pápa lett.¹⁷ Leveleskönyvében, amelyben kevés az igazi humanista episztola, egyház-kormányzati tevékenységének igyekezett emléket állítani.¹⁸ A hosszú fogság éveit azonban aláásták egészségét, ezért viszonylag fiatalon, ötvenéves kora körül érte a halál, 1501-ben.

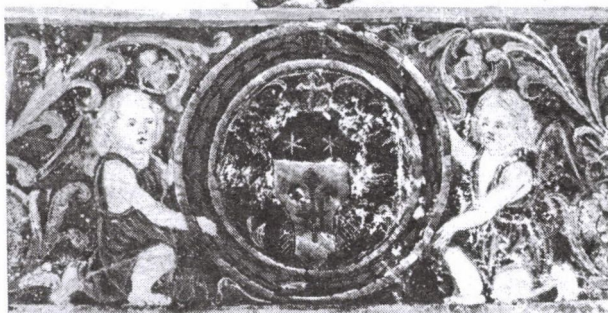
Noha régi helyét már nem foglalta el II. Ulászló udvarában, leveleinek és a királytól elnyert számtalan kiváltságának tanúsága szerint eredményesen szerezte vissza befolyását és aknáztta ki kapcsolatait.

A címer fennmaradt ábrázolásai

A címerképnek viszonylag sok ábrázolását ismerjük. Először Váradi eredetiben fennmaradt okleveleit veszem sorra. Váradi Péternek három irata maradt ránk eredetiben, amelyek az 1490-es évekből származnak. Sajnos sem Várdai Miklós bodrogi ispánhoz írt levelén¹⁹, sem pedig későbbi, a váradi egyházmegye plébánosainak és oltárigazgatóinak szóló parancslevelén nem maradt épségben a pecsét.²⁰ Mindkét oklevélén csak a rányomott gyűrűspecsét nyomai láthatóak. A „*két sorsdöntő esztendő*” küzdelmeit lezáró, 1491-ben megkötött pozsonyi békét nem országgyűlési határozat, hanem a főpapok és a bárók egy része erősítette meg, úgy, hogy személyenként külön-külön kiállított oklevélben ismerték el a békeszerződést.²¹ A privilégialis formában, hártýára írt okleveleket a bécsi Haus- Hof- und Staatsarchiv őrzi, ahol Váradi Péter 1492. március 7-én kelt megerősítő oklevele is fennmaradt. A pergamenszalagon függő pecsét épségben vészelt át az évszázadok viharait. Mivel a vörös színű gyűrűspecsét-lenyomat kicsi volt ahhoz, hogy pergamen szalagokkal rögzítsék, egy barna színű kör alakú pecsétbe foglalták bele.²² Az említett Botka Tivadar ennek az oklevélnek az alapján közölte Váradi Péter címerképének másolatát. A címer nyolcszögletű gyűrűspecsétbe foglalva, sokszögű reneszánsz pajzsra látható, érseki, körmeneti keresztel.

A címerkép legtöbb ábrázolása Váradi Péter egykori könyvtárának kötetében található. A fennmaradt ősnymtatványok közül kiemelkedik a *Missale Strigoniense* 1498-as, velencei, pergamenre nyomtatott kiadása. A kötetet különösen értékesé teszik bejegyzései és kiegészítései, amelyek a bács-kalocsai és az esztergomi egyházmegye szertartásrendjének különbségeibe engednek bepillantást. A marginálisok és pótlások, köztük egy kanonokiktató formula, Váradi Péter érseksége idejéből származnak.²³ A kötet lőfejpajzsban ábrázolt címerét érseki kereszt ékesíti. Váradi következő két kötetének felfedezéséről Hoffmann Edith számolt be 1929-ben megjelent adatárában. Az elsőre 1910-ben figyelt fel Varjú Elemér a frankfurti Joseph Bayer & Co. cég árverési katalógusában. A könyv Szent Jeromos leveleinek Rómában, 1476 és 1479 között megjelent kiadása. A kötet további

in oibus scitis prertinus venit

Váradai Péter címere 1498-as ősnymtatványban.
OSZK, Inc. 181. (Hapák József felvétele)

sorsa, jelenlegi őrzési helye ismeretlen. Szerencsére az említett árverési katalógusban közölték címlapjának facsimiléjét. A kötetben lévő Váradai-címer érdekessége, hogy nem a megszokott érseki kereszt, hanem főpapi kalap van a tetején. A kalap ábrázolás alapján Hoffmann arra a következtetésre jutott, hogy Váradai számára akkor illuminálták a kötetet, amikor Mátyás király bíborosi címet akart szerezni számára a Szentszéknél, 1483-ban.²⁴ Csapodiné Gárdonyi Klára azonban a rangjelölő bojtok száma alapján bizonyította, hogy nem bíborosi, hanem érseki kalapról van szó, bár a rangjelölő bojtok következetes, „szabályszerű” használata csak később lett általános.²⁵ A másik kötetet Hoffmann Edit Bolognában találta. Az ősnymtatvány Nisszai Szent Gergely Mózes életéről szóló művét tartalmazza Georgios Trapezuntios fordításában.²⁶ A következő nyomtatvány, amelyet Jakó Zsigmond fedezett fel Kolozsváron, a ferencrendi Nicolaus de Lyra *Postilla* című Szentírás-kommentárját tartalmazza, amelyet Nürnbergben adtak ki 1481-ben. A könyvben ábrázolt Salamon király miniatúra a felfedező szerint a megrendelő Péter érsek arcvonásait örököltette meg. Jakó egy további kötetet, egy a könyvtárban található, a Váradai-címer képében szereplő liliomhoz hasonló virágokkal díszített Plinius *Naturalis Historia* kiadást is Váradai személyéhez kapcsolt.²⁷ A következő kötetet Csapodiné Gárdonyi Klára fedezte fel, aki német nyelvű tanulmányában áttekintette az addigi, Váradai Péter könyvtárával kapcsolatos eredményeket is. Az oxfordi Bodelian könyvtárban Theophylaktos Pseudo Athanasios Szent Pál leveleihez írt kommentárja 1477-es római kiadása viseli Váradai címerét.²⁸ Az 1980-as években ismét gyarapodott az ismertté vált Váradai kötetek száma. A budapesti egyetemi könyvtár ősnymtatványai között bukkant Boross Klára IX.

Gergely pápa *Decretalis*ának 1479-es kiadására az egykori possesor, Váradai Péter átfestett, harántpólyával eltakart címerével. A címeren érdekes módon nem szerepel rangjelölő érseki kereszt vagy főpapi kalap, úgy ábrázolták, mintha zsinórokon függne. Ezt a díszítést a felfedező Boross Klára egyszerűen térkitöltő szerepűnek értelmezte.²⁹ A kötet illuminálását elemző Wehli Tünde megállapította, hogy a könyvet Budán abban a műhelyben díszítették, amelyben Kálmáncsehi Domokos breviáriuma is készült 1480 körül.³⁰ Azt, hogy a címeren nem szerepel érseki rangjelzés, a kötet díszítésének datálása és magyarországi származása fényében kapcsolatba hozhatjuk azzal a konfliktussal, amely Váradai bács-kalocsai érseki megerősítése körül játszódott le. Aragóniai János esztergomi érsek ugyanis szemet vetett a bács-kalocsai érsekségre, ezért Váradai pápai megerősítése sokáig késlekedett.³¹ A könyvet talán ezekben a hetekben illuminálták, amikor kérdéses volt, hogy Váradai elnyeri-e az érseki méltóságot. Váradai Péter bácsi székhelyén levelei és régészeti feltárások tanúsága szerint jelentős építkezéseket folytatott. A Magyar Nemzeti Múzeum őriz egy díszes, Váradai bácsi palotájából származó oszlopfőt, amelyen címere látható. A címet nem a könyvekben megszokott módon, hanem egyszerűen, doborpajzsra faragva ábrázolták.³²

Váradai címerválasztásáról

Váradai és családja, mint láttuk, sokat köszönhetett Vitéz Jánosnak, akinek leveleskönyve Váradai mintájául szolgálhatott, amikor leveleit kötetbe szerkesztette. A Váradai-címer két hatágú csillaga és a heraldikai liliom Vitéz János címerében is megtalálható. Váradai Péter valószínűleg tiszteletből, egykori mentora iránti hálából választotta címerét. A hatágú csillag összefüggésbe hozható a család ma még feltáratlan szlavóniai érdekeltségeivel is, ugyanis Szlavónia későbbi címerében szintén szerepel ez a szimbólum.

Váradai Péter érseki méltóságra emelkedésekor választhatta címerét, mert főpapként szüksége volt önálló pecsétre és jelvényre. Annak, hogy címerét kalocsai érsekként kezdte használni, nem mond ellent könyvtára, említett legfrissebben fölfedezett darabja sem, amelyben a címer érseki jelvények nélkül szerepel. Említettem, hogy Wehli Tünde szerint a kötet díszítése magyar műhelyben készült. Az illuminátor talán az érseki szék körüli bonyodalmak miatt nem festette fel az érseki jelvényt.

A liliom és csillag igen kedvelt és elterjedt motívumok voltak a középkori heraldikában, így azt a

kérdést, hogy Váradi milyen szimbolikus tartalmat tulajdonított címerének, meglehetősen nehéz megválaszolni. Cesare Ripa több mint egy évszázaddal későbbi *Iconológiája* szerint a lilium a reménységet is jelképezheti, mivel minden virágnál illatosabb.³³ A csillag jelentésének értelmezése problémásabb, mert Ripa is számtalan értelmezést tulajdonít neki: jó indulat, a lélek vagy a sors jelképe.³⁴

Váradi Péter arra törekedett, hogy címerét minél több helyen megörökítse. Kortársának, Erdődi

Bakócz Tamásnak sikerült családja karrierjét elindítania. Váradi, ahogy láttuk szintén kísérletet tett arra, hogy családja jövőjét megalapozza, ám maga és testvérei korán bekövetkezett halála megakadályozták ebben.

Váradi Péter címere a fentiek fényében alapvetően az egyházi címerek közé tartozik. Ám az, hogy címerét gyakran ábrázoltatta, arra mutat, hogy ellentétben Janusszal, fontos személyes jelvényének, egyfajta családi címernek tekintette.

Véber János

JEGYZETEK

¹ *Csapodi Csaba*: A heraldika és a kodikológia kapcsolata. *Turul*, 1995 (68) 71–77.

² *Csapodi Csaba*: Janus Pannonius kódexei és címerhasználatának kérdése. *Magyar Könyvszemle*, 2003 (119) 203–205.

³ Váradi Péter életrajzának feldolgozásai: *Fraknói Vilmos*: Váradi Péter kalocsai érsek élete. *Századok*, 1883 (17) 489–514., 729–749., 825–843.; *Udvardy József*: A kalocsai érsekek élete. Köln, 1991. (Dissertationes ecclesiasticae 11.) 335–403. Váradi humanista működéséhez és leveleskönyvéhez ld.: *Gerézy Rabán*: Egy magyar humanista Váradi Péter. *Magyarságtudomány*, 1942 (1) 305–328., 532–563.

⁴ Petri de Warda epistolae... ed. *Carolus Wagner*. Posonii & Cassoviae, 1776. [4].

⁵ *Botka Tivadar*: Péter kalocsai érsek pecsége. *Századok*, 1870 (4) 329–333.

⁶ Annatae e regno Hungariae provenientes in archivo secreto Vaticano 1421–1536. ed. *Körmendy József* adiuv. *Körmendy Kinga*. Bp., 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. Forráskiadványok 21.) 138., 159., 150., 205., 181., 176., 157. sz.

⁷ Udvardy J.: Kalocsai érsekek, i. m. 371.

⁸ Fraknói V.: Váradi Péter, i. m. 494.

⁹ Az oklevél II. Lajos átíratában maradt fenn. Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: MOL DL) 37580. f. 8. v.

¹⁰ Wagner, C.: i. m. CXXVII. (240–241).

¹¹ A római Szentlélek-Társulat anyakönyve 1446–1523. bev. *Bunyitay Vincze*. (Monumenta Vaticana Hungariae – Vatikáni Magyar Okirattár I. sor. V. k.) Bp., 2000 (hasonmás kiadás) 10.

¹² Idézi Udvardy J.: Kalocsai érsekek, i. m. 345.

¹³ Udvardy J.: Kalocsai érsekek, i. m. 342–344.

¹⁴ *Szovák Kornél*: Egy kódex két tanúsága. In *GENESIA*. Tanulmányok Bollók János emlékére. Szerk.: Horváth László, Laczkó Krisztina, Mayer Gyula, Takács László. Bp., 2004. 145–167.

¹⁵ Fraknói V.: Váradi Péter, i. m. 729–733.

¹⁶ *Szabó Dezső*: A pozsonyi béke. *Századok*, 1914 (48) 383–403., 395.

¹⁷ Fraknói V.: Váradi Péter, i. m. 733 skk.; Udvardy J.: Kalocsai érsekek, i. m. 352–389.

¹⁸ A leveleskönyv egyetlen középkori kódexét az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzik. Jelzete: MS II. 393. (MOL DF 290345). Wagner Károly idézett kiadása nem ez alapján, hanem különböző 18. századi másolatok alapján készült, ezért nem felel meg a mai tudományos igényeknek. A Wagner-féle kiadásból hiányzó leveleket szintén újkori másolatokból V. Kovács Sándor

publikálta 1970-ben: V. Kovács Sándor: Váradi Péter ismeretlen levelei. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1970 (74) 63–66.

¹⁹ Bács, 1490. december 11. Váradi Péter kéri Várdai Miklós bodrogi ispánt, hogy ő is szedessen természetbeni adót Nándorfehérvár várának megsegítésére. (MOL DL 82029)

²⁰ Buda, 1492. április 16. Váradi Péter bács-kalocsai érsek meghagyja a váradi egyházmegye plébánosainak és oltárigazgatóinak, hogy Parlagi Péter váradi kanonokot egyházi fenyték terhe alatt idézzék meg a bácsi vikárius elé. (MOL DL 30924)

²¹ Szabó D.: Pozsonyi béke, i. m. 395.

²² Buda, 1492. március 7. Váradi Péter kalocsai érsek megerősíti a pozsonyi béke pontjait, különösen pedig a magyar trón öröklésére vonatkozó passzust. (Wien. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Allgemeine Urkundenreihe 1492. március 7. – Az Urkundenreihe oklevelei esetében a dátum jelzetszerepű. Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: MOL DF) 287344. Bécsi levéltári kutatásaimhoz nyújtott segítségért Dr. Fazekas Istvánnak, a MOL bécsi levéltári delegátusának tartozom köszönettel.)

²³ *Fraknói Vilmos*: Váradi Péter kalocsai érsek missaléja 1498-ból. *Magyar Könyvszemle*, 1888 (13) 1–8.

²⁴ *Hoffmann Edith*: Régi magyar bibliofilek. Szerk.: Wehli Tünde. Bp., 1992. 134.

²⁵ *Csapodiné Gárdonyi Klára*: Reste der Bibliothek eines ungarischen Humanisten, Péter Váradi. *Guttenberg Jahrbuch* 1977. 363–368.

²⁶ Hoffmann E.: Régi magyar i. m. 134–135.

²⁷ *Jakó Zsigmond*: Váradi Péter könyvtárának töredékei Kolozsvárott. *Magyar Könyvszemle*, 1958 (74) 345–350.

²⁸ Csapodiné: i. m. 367–368.

²⁹ *Boross Klára*: Váradi Péter könyvtárának újabb kötete az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményében. *Magyar Könyvszemle*, 1985 (101) 278–280.

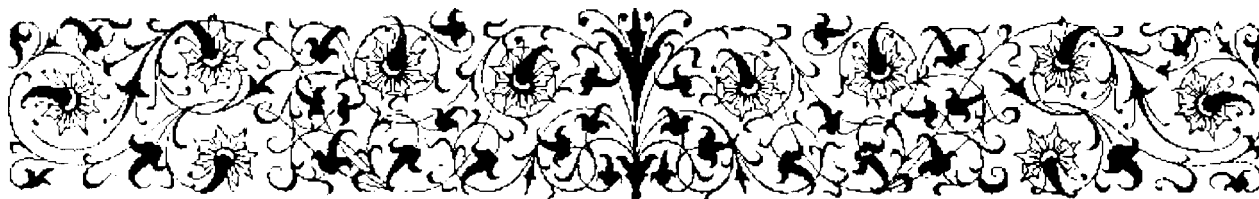
³⁰ *Wehli Tünde*: Megjegyzések Váradi Péter Decretálisának kifestéséhez. Uo. 280–287.

³¹ Fraknói V.: Váradi Péter, i. m. 496.

³² Schallaburg '82. Mathias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. 8. Mai – 1. November (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseum. Neue Folge Nr. 118.) Wien, 1982. 637. sz., 568–569. (A tárgyat bemutató cikk Török Gyöngyi munkája.)

³³ *Ripa, Cesare*: *Iconológia*. Ford. Sajó Tamás. Bp., 1997. 552–553.

³⁴ Uo. passim.

HUNYADI JÁNOS ÉS A TEMESI ISPÁNSÁG

Hunyadi János egyszerű lovagként kezdte a pályafutását. Atyja, a Havasalföldről Magyarországra menekült Vojk, Zsigmond király udvari lovagja volt, aki az uralkodótól 1409-ben kapta meg – érdemei fejében – Hunyadvár, vagyis a későbbi Vajdahunyad falut, amely a család névadója lett.¹ Hunyadi János fiatal korában különböző nagyuraknál szolgált. Egyikük Újlaki István macsói bán volt, annak a Miklósnak a bátyja, akihez Hunyadit élete végéig tartó barátság és szövetség fűzött. Újlaki halála után Hunyadi Zsigmond király szolgálatába állt, akit Itáliába és Csehországba is elkísért, ahol elsajátította a seregszervezés és a hadviselés legkorszerűbb módszereit. Hazatérte után a töröktől fenyegetett déli végeken találjuk. Itt Tallóci Frank szörényi bán oldalán vitézkedett, mégpedig oly sikeresen, hogy Zsigmond utóda, Albert király 1439-ben szörényi bánnak nevezte ki.² Pályája abban a polgárháborús időszakban ívelt meredeken felfelé, amely Albert halála után alakult ki a Magyar Királyságban. A trónutódlás kérdése ugyanis végzetesen megosztotta az országot: az udvar hívei az özvegy királyné, Erzsébet körül csoportosultak, aki hamarosan megszületendő gyermeke, a későbbi V. László számára szeretne volna megszerezni a koronát, a „nemzeti” párt viszont a Jagelló családból származó III. Ulászló lengyel királyt hívta meg a trónra. Hunyadi 1440-ben Ulászló táborához csatlakozott, s a következő év elején Újlaki Miklós macsói bánnal Bátaszéknél tönkreverte Erzsébet királyné délvidéki híveinek seregét, majd hamarosan a Tiszától keletre eső országrészt is megtisztította Ulászló ellenfeleitől. Ulászló jutalmul Hunyadit és Újlakit tette meg 1441-ben erdélyi vajdává, a székelyek és számos megye ispánjává, továbbá rájuk bízta Temesvár, Nándorfehérvár, valamint az egész déli végvárrendszer védelmét. Míg Újlaki a Tiszától nyugatra, Újlak központtal építette ki a maga hatalmi körzetét,

addig Hunyadi az ország keleti felében rendezkedett be. Uralmának alapját családi birtokai mellett azok a királyi várak jelentették, amelyeket hivatalba lépésekor, vagyis 1441-ben szerzett meg *pro honore*, vagyis tisztség fejében.³

Thuróczy János *A magyarok krónikája* című munkájában – többek között – a következőket jegyezte meg Hunyadival kapcsolatosan: „Ezekben az időkben Hunyadi János az erdélyi vajda és a szörényi bán tiszteiben fényeskedett. Megválasztották temesi ispánnak is, és a helyzet rákényszerítette, hogy a már említett Nándorfehérvárban is ő legyen a várkapitány.”⁴ A Thuróczy nyomdokain elindult Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum Decades* című krónikájában erről a következőket írta: „Hűségének és erényeinek jutalmául derék tetteiért az erdélyi tartomány teljhatalommal viselt kormányzóságán kívül hamarosan elnyerte Szörény és Temesvár kapitányságát is. Ezek a helyek ugyanis a török torkában feküdtek, őt pedig az ádáz ellenség feltartóztatása végett Magyarország alsó részének kapitányává tették.”⁵

Hunyadi János tisztségeiről tehát az elbeszélő kútfők is megemlékeznek, ám azt még a Bonfininél sokkal pontosabban fogalmazó Thuróczy János sem adta meg, hogy az egyes tisztségeket a „besztercei gróf” mikor nyerte el. Ebben a vonatkozásban segítséget alapvetően az oklevelektől, illetve a rájuk építő archontológiától remélhetünk.⁶ Az erdélyi vajda, illetve a székely ispán tisztségével a jelen tanulmányában nem kívánunk foglalkozni, vizsgálódásaink elsősorban a szörényi bánsággal, valamint az Erdéllyel szomszédos megyékkel kapcsolatosak.

A szörényi bánságot IV. Béla alapította 1227-ben, ám a báni méltóság a 13. század végére elenyészett. A későbbiek során 1335-ben I. Károly, illetve 1427-ben Zsigmond által újjászervezett szörényi bánság eredeti-

leg Olténiát foglalta magában, ám hamarosan a Temes felső folyása mentén, valamint a Hátszeg vidékén levő román határőrterületekre is kiterjedt. A hátszegi tartomány azonban még 1276-ban levált a szörényi bánságról, s magyar várnagy vezetésével önálló román kerületté alakult. A szörényi bánság maradék területe pedig azzal, hogy I. Lajos király 1369-ben formálisan elismerte a havasalföldi vajda szörényi báni címét, véglegesen kettévált. A Temes felső folyása mentén levő *kiváltságolt* román kerületek ettől kezdve egyértelműen a Magyar Királysághoz tartoztak, s lényegében két megye területén feküdtek. Temes megyéhez, amelynek területe a 15. századra jelentősen megnövekedett, öt kerület tartozott: a karánsebesi, a lugosi, a miháldi, az almási (halmasi) és a komjáti, míg a 16. század elejére megyeként megszűnő Krassóhoz a borzafői, a krassófői (kövesdi) és illyédi kerületek kapcsolódtak. Az ún. oláh kerületek kiváltságai ellenére a szörényi bánok és a temesi ispánok igen gyakran beavatkoztak ezen districtusok ügyeibe, mégpedig teljesen törvényes úton. Ez annál inkább bekövetkezhetett, mivel a szörényi bánság, amely fekvését tekintve szervesen illeszkedett Temes megyéhez, inkább állandó bírói hatalommal összekapcsolódott katonai méltóságot jelentett, semmint egy konkrét határokkal rendelkező területet. Az 1335 és 1435 közötti 100 évből csupán 34-ben töltötték be a szörényi báni méltóságot. Az üresedés időszakában a bánság birtokait leginkább Temesvárhoz kapcsolva kormányozták, s – érdekes módon – a bán hivatalát üresedéskor is számon tartották az ország bárói méltóságai között.⁷ Ehhez még hozzátehetjük: üresedéssel a 15. század második felében is többször találkozunk: így 1446 és 1456, 1464 és 1465 között, továbbá 1467-ben, valamint 1468 és 1471 között. A 15. század első felének legnevesebb bánjai Tallóci Frank, Hunyadi János és Újlaki Miklós voltak. Hunyadi számára nagy jelentőséggel bírt a szörényi bánság. Ezt az is bizonyítja, hogy bár a „besztercei gróf” hivatalosan 1439-től 1446-ig viselte a szörényi báni tisztséget, magát a bánságot azonban ténylegesen 1456-ig, vagyis az 1446 és 1456 közötti üresedés időszakában is a kezén tartotta, és a saját embereivel (Csornai Mihály, Csornai Balázs, sebesi Dancs Péter) kormányozta. Új fejleménynek számít azonban, hogy Hunyadi említett familiárisait báni címük ellenére nem sorolták az ország bárói közé. Az sem elhanyagolható tény továbbá, hogy Hunyadi testvére, ifj. János 1439–40-ben szintén szörényi bánként tűnik fel a forrásokban.⁸

A Duna–Tisza–Maros köz, vagyis az a régió, amelyet a Maros, a Tisza, az Al-Duna és az erdélyi ha-

vasok határolnak, a középkorban, pontosabban a 11. század első harmada és a 16. század közepe közötti időszakban, a Magyar Királyság részét képezte. Ma már általánosan elfogadottnak számít az a nézet, hogy a Duna–Tisza–Maros köz a terület urának, Ajtonynak minden bizonnyal 1028-ban történt leverését követően került az első magyar király, Szent István fennhatósága alá. Az uralomváltás lehetővé tette, hogy ezen a vidéken is meginduljon a királyság nyugati felében ekkor már hozzávetőleg három évtizedes múltra visszatekintő latin rítusú egyházszervezet, valamint világi vonatkozásban a megyerendszer kiépítése. Marosvár – vagy ahogy attól kezdve hívták: Csanádvár – központtal 1030-ban megtörtént a csanádi püspökség felállítása, amely területileg felölelte az egész Duna-Tisza-Maros közt, sőt még a Maros jobb partjára is kiterjedt. Itt helyezkedett el ugyanis a csanádi püspökség marosontúli főesperessége, illetve az aradi főesperesség területének egy része.⁹

A csanádi püspökség létrejöttének időpontja, területi kiterjedtsége az írott források alapján különösebb nehézség nélkül megállapítható. Sokkal több problémát okoz viszont annak tisztázása, hogy mikorra tehető az egyházmegye középszintű igazgatási egységeinek, a főesperességeknek, illetve a püspökség területére eső világi igazgatási egységeknek, a vármegyéknek a kialakulása. Az utóbbiak vonatkozásában nem egy kutató annak a véleménynek adott hangot, hogy Ajtony egykori szállásterületén Szent István korában eleve több vármegye megszervezésével kell számolnunk, sőt Györffy György Torontál kivételével a Duna–Tisza–Maros közben található valamennyi megyének a kialakulását Szent István korára tette. Ezen megyék közé magunk nemcsak Kevét, Krassót és Temest soroljuk, hanem Csanádot és Aradot is, hiszen ezeknek egy része a Maros déli partján terült el. Ezzel szemben megfogalmazódott egy másik nézet is – ezt újabban Kristó Gyula képviselte –, amely szerint a Maros-vidék urának hajdani szállásterületén Szent István uralkodása alatt csupán egy megye, a hatalmas méretű Csanád megszervezésére került sor, ám ez a megye legkésőbb a 12. század végére több kisebb megyére bomlott. E nézet mellett szól kétségtelenül az a körülmény, hogy Arad, Krassó és Temes megye vonatkozásában az első adat, amely várszervezetre (vár-ra vagy várföldekre, esetleg várhoz tartozó falvak-ra) utal, 1177-ből származik. Keve várát (*urbs Keve*) pedig 1072-re datálható eseménnyel kapcsolatosan említi írott forrás, ami igen valószínűvé teszi, hogy várszerkezete, illetve megyéje már a 11. század máso-

dik felére kiformalódott. Elsőként tehát valószínűleg Keve szakadt ki Csanád vármegyéből, amelyet aztán az államszervezet délkelet és kelet felé terjeszkedésének megfelelően Arad, Temes, majd Krassó követett. Ezt a folyamatot tetőzte be Torontál megye kialakulása, amely meglehetősen későre, a 14. század első harmadára tehető. Ennek a megyének az első említése egyébként 1326-ból való.¹⁰

A minden bizonnyal a 12. században kialakult, Temes nevet viselő királyi vármegye a 14. század 20-as, illetőleg 30-as éveiben már nemesi megyeként áll előtünk. A királyi vármegyéből nemesivé történő átalakulás folyamatáról okleveles adatok nem maradtak fenn, de azt biztosan állíthatjuk, hogy ez az átalakulás 1321-re végbement. Egy 1321. december 15-én kelt oklevél azt bizonyítja, hogy Temesvár már a kezdetektől fogva a nemesi megye székhelye volt, hiszen sedriahelynek számított. A nemesi megyévé való átalakulás Temes megye esetében tehát nem járt együtt székhelyváltással, ugyanis a királyi vármegyének szintén a Bega, azaz akkor a Temes partján található ispáni vár és preurbánus város volt a központja.¹¹ Az oklevelek egyértelműen bizonyítják: a temesi ispán tisztsége mindvégig összekapcsolódott Temesvár királyi vár birtoklásával, amelynek várnagya rendszerint a nemesi megye alispánja volt.¹² Temes megye eredeti határait az 1332–37 között keletkezett pápai tizedjegyzék segítségével állapíthatjuk meg, tudniillik az abban szereplő temesi főesperesség területe egybeesett Temes megye területével. E nagy kiterjedésű főesperesség a pápai tizedlajstrom adatai szerint három kerületre oszlott: a Temesen innen levőre, a két Temes közt elhelyezkedőre, illetve a Temes-Berzava között fekvőre. Temes megye területe azonban a 15. századra nagymértékben megnövekedett: a terjeszkedés elsősorban keleti és déli irányban volt jelentős, hiszen a megye határai ekkor elérték a történelmi Erdélyt, illetve az Al-Duna vonalát.¹³

Temes megye központja Temesvár volt, amellyel a 12. század közepén találkozunk először az írott forrásokban: a szicíliai arab földrajztudós, Idríszí tett ekkor említést róla. Temesvár fejlődésében akkor következett be jelentős fordulat, amikor az oligarchák – elsősorban a Csák Máté – hadai által szorongatott I. Károly király 1315-ben ide helyezte a székhelyét. Érdekes, hogy Károly nem az ekkor jelentősebb helynek számító Lippát vagy Szegedet választotta uralkodói székhelyül. Az okleveles adatok arról tájékoztatnak, hogy a király 1315 júniusában – talán Lippáról jövet – fordult meg először Temesvároton, míg Szegedet már ezt megelőzően, 1314. január 22-én útba ejtette.

Károly valószínűleg a védettebb jelleg miatt dönthetett végül Temesvár mellett. Temesvár azonban királyi székhelyként nem rendelkezett előnyös földrajzi fekvéssel, s ezért I. Károly néhány évvel később, egész pontosan 1323-ban, az utolsó tartományúr, Babonics János legyőzése után Visegrádra helyezte a rezidenciáját. Ez kétségtelenül hátrányosan érintette Temesvár további fejlődését. Újabb változást az hozott, hogy Károly utóda, Nagy Lajos király, a 14. század 60-as éveiben igen aktív balkáni politikát folytatott, s ez jelentősen megnövelte Temesvár stratégiai fontosságát, illetve a temesi ispán szerepét. Lajosnak 1365-ben sikerült elfoglalnia a bulgáriai Vidint, Sztracimir János bolgár cár székhelyét, s Magyarországhoz csatolta azt. A meghódított észak-bulgáriai területet kezdetben a Lackfiak igazgatták kapitányi címmel, ám 1366 őszén két, majd 1368-tól egy bán, Himfi Benedek joghatósága alatt Vidint és kerületét bánsággá szervezte I. Lajos. Fontos utalni arra, hogy nemcsak Vidin és az annak közelében levő bolgár várak, valamint a szörényi bánság egykori erősségei tartoztak a bolgár bán alá, hanem a bánsággal szomszédos, annak védelmet nyújtó magyarországi várak is. Ezek között Temesvár lehetett a legfontosabb. A fenti berendezkedés azonban átmenetinek bizonyult, hisz a „bolgár bánság” 1369-ben megszűnt. Ezt követően a király a bolgár bán megnövelt hatáskörét a temesi ispánra ruházta, aki így egyike lett az ország legfontosabb méltóságainak.¹⁴

Az oklevelek *villa*, *oppidum* és *civitas* minősítéssel említik a középkori Temesvárt. Ismereteink szerint egyetlen egy kiváltságlevél sem maradt fenn a középkori Temesvárral kapcsolatosan, de közvetett bizonyítékok alapján tudjuk, hogy a város vásártartási joggal rendelkezett, s belső életét a bíró (*iudex*), illetve az esküdt polgárok (*iurati cives*) alkotta városi tanács irányította.

Temesvár fejlődése szempontjából az igazi problémát az jelentette, hogy a nikápolyi csatavesztés, azaz 1396 után a Duna–Tisza–Maros közben állandósultak a pusztító oszmán betörések, aminek következtében megszűnt a normális polgári élet lehetősége a régióban. Temesvár végvár lett, illetve a török elleni hadjáratok egyik kiinduló pontja. A fentiekből fakadóan Temesvár nem válhatott teljes jogú királyi várossá, hiszen autonómiáját jelentős mértékben korlátozta a temesi ispán, illetve alispán tevékenysége, akik székhelyüket a városban tartották. A városi önkormányzat szempontjából különösen hátrányosnak tekinthető az a helyzet, hogy a 14. század harmadik harmadában a bolgár bánsággal kapcsolatos fejlemények, majd a

század végétől a török fenyegetés miatt a korábbiakhoz képest számottevő módon megnőtt a temesi ispán hatásköre. A 15. század elején Ozorai Pipo például temesi ispánként (1404–26) fennhatóságot gyakorolt Csanád, Arad, Keve, Krassó, Zaránd és Csongrád megyék felett is, és hozzávetőleg 15–20 királyi vár – köztük Temesvár, Világosvár, Solymos, Szeged, Zsidóvár, Keve és Haram – tartozott az igazgatása alá. Ozorai halálakor Zsigmond, valószínűleg hatalmi-politikai okok miatt, megszüntette a temesi ispán kivételes hatáskörét, s az egykori domíniumot alkotó megyék élére önálló tisztségviselőket állított. Az egyre fenyegetőbb török veszély miatt azonban ez nem bizonyult jó megoldásnak, s így újból szükségessé vált a hatalmi koncentráció. 1441-ben végre ismét megvalósult a délkeleti országrész egységes kormányzása, tudniillik Hunyadi János és Újlaki Miklós erdélyi vajdaként (*voivoda Transsilvanus*) és székelyispánként (*comes Siculorum*) ekkor került Temes, Arad, Csanád, Keve és Krassó megyék élére.¹⁵ Érdekes, hogy míg Újlaki Miklós az említett megyék ispánságát csak 1441 és 1446 között viselte, addig Hunyadi János az oklevelek tanúsága szerint egészen 1456-ban bekövetkezett haláláig tevékenykedett – Temes kivételével – az említett megyék *comes*-eként. Ugyanakkor Zaránd megye ispánjaként csak Újlaki Miklós tűnik fel (1445), Hunyadi János viszont nem, pedig az utóbbinak jelentős birtokai is voltak Zarándban (pl. Világosvár).¹⁶

Hunyadi temesi ispánságának kezdetét nem könnyű megállapítani. Engel Pál az általa összeállított *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* című kötetben 1441. április 8-át adja meg dátumként.¹⁷ Ezzel szemben nem kizárt, hogy Vlad Dracul havasalföldi vajda egy valamikor 1441. március 7-e után kelt oklevelében már április 8-a előtt temesi ispánként említi Hunyadi.¹⁸ Újlaki Miklós viszont, akit az uralkodó Hunyadival együtt nevezett ki temesi ispánnak, 1441. április 17-én bukkan fel az oklevelekben először *comes Temesiensis*-ként.¹⁹ Bonyolítja a helyzetet, hogy 1441. március 22-én, illetve 1442. március 7-én a valószínűleg albániai szerb családból származó krassófi Orbonász György is temesi ispánként szerepel a diplomákban.²⁰ Figyelmet érdemel továbbá az a körülmény is, hogy az okleveles anyagban az 1442. év során felbukkan Orbonász György testvére, Vaccasser (Vukasin) is, aki egy február 17-én, illetve március 7-én kelt diplomában „kvázi” temesi ispánként jár el. A fent említett, Vukasin által kiadott oklevelek Vukasin tisztségét nem nevezik meg, csupán annyit közölnek róla, hogy ő „*frater et germanus magnifici comitis*

Themesiensis.”²¹ A fentieknél is meglepőbb információval szolgál Hunyadi János 1441. november 1-jén kelt oklevele, amelyben Hunyadi arról értesíti Temes megyét, hogy a temesi ispánság őt illető részét Dóci Mihálynak adományozta, és megparancsolja, hogy ezentúl mindenben neki engedelmeskedjenek. Arra a kérdésre, hogy erre a lépésre miért került sor, az oklevél nem ad választ.²²

Azt követően, hogy Hunyadi 1446-ban kormányzóvá választották, az oklevelekben nem találjuk nyomát temesi ispánságának. Azonban annak ellenére, hogy hivatalosan erről nem történik említés, kétségünk nem lehet afelől, hogy a megye ispáni tisztségét ténylegesen továbbra is Hunyadi tartotta a kezén.

1453 és 1455 között a temesi ispánság üresedésben volt, majd 1455-ben és 1456-ban ismét Hunyadi János szerepel temesi ispánként.²³ A nándorfehérvári hős 1456. augusztus 11-én bekövetkezett halála után fia, László kezére került a temesi ispánság. Erre V. László király 1457. január 19-én kiadott okleveléből következtethetünk, amelynek méltóságsorában bukkan fel Hunyadi László.²⁴

A Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében 577 olyan oklevelet ismerünk, amelyet temesi ispánok adtak ki, s 102 olyat, amely a Temes megyei tisztkartól (alispán/ok és szolgabírák) származik. Az előbbi csoportban hozzávetőleg 30 olyan diploma található, amelyben Hunyadi János – egyéb tisztségei mellett – temesi ispánként szerepel.²⁵ Bár nem könnyű eldönteni, hogy az egyes ügyekben Hunyadi János pontosan milyen tisztségében járt el, mégis roppant valószínűnek látszik, hogy a fennmaradt oklevelek egyetlen olyan jelentős ügyről sem tesznek említést, amelyet a „besztercei gróf” kimondottan temesi ispánként rendezett volna el. Ez azért is meglepő, mert nincs okunk kételkedni abban, hogy Hunyadi gyorsan felismerte a temesi ispánság fontosságát, illetve Temesvár hadászati szempontból roppant kedvező fekvését. Már a régebbi kutatás tisztázta, hogy Hunyadi 1443 után átépíttette, illetve megerősíttette a temesvári várat, s valószínűleg 1447 táján a családját is ide költöztette Kolozsvárról.²⁶ Hunyadi egyébként előszeretettel tartózkodott Temesváron, ahonnan különböző irányokba gyakran vezetett hadjáratokat, vagy tért vissza valamilyen katonai akcióról. Temesvárott utoljára 1456. június 22-én adott ki oklevelet, amelyben immár másodszor hívta hadba az erdélyi szászokat a török ellen.²⁷ Ezt követően csapataival elindult Nándorfehérvár alá.

A temesi ispánsággal, illetve Temesvár várával kapcsolatosan fontos utalni arra, hogy a megyét és a várat

Hunyadi kipróbált híveivel együtt igazgatta. Alispánjai közül jól ismerjük gyarmati Vajdafi Miklóst, Bizerei Miklóst, Hangonyi Pétert, Szobi Jánost, Fejéregyházi János deákot és horogszegi Szilágyi Osvátot,²⁸ míg a várnagyok, alvárnagyok közül Fejéregyházi Bálint, Hátszegi Miklós és Pocsaji László²⁹ érdemel említést. Mivel Hunyadi rendkívül nagyra törő ember volt, s javait minden elképzelhető módon igyekezett gyarapítani, biztosra vehetjük, hogy szinte már a kezdetektől fogva mindent elkövetett Temesvár várának és városának megszerzése érdekében. Erre 1455-ben, illetve 1456-ban nyíltott lehetősége. A csanádi káptalan 1455. szeptember 3-án kelt oklevele elmondja, hogy a káptalan László király 1455. augusztus 8-án kelt parancsára Hunyadi Jánost zálog címén bevezette a Temes megyei Temesvár vár és tartozékai birtokába.³⁰ László király 1456. április 7-én kelt okleveléből pedig azt is megtudjuk, hogy Hunyadi korábban 12 000 arany forintot, majd a fent említett időpontban újabb 8000, vagyis összesen 20 000 arany forintot kölcsönzött az uralkodónak, aki ennek fejében zálog címén Hunyadinak átengedte Temesvár várát, valamint az azzal összekapcsolt temesi ispánságot, továbbá a temesvári várhoz tartozó várakat, kastélyokat, falvakat, mezővárosokat és városokat azok jövedelmével együtt.³¹ Bár az oklevélben *expressis verbis* nem esik szó Temesvár városáról, a szakemberek mégis úgy értelmezik a fenti diploma vonatkozó részét, „...castrum nostrum Themeswar vocatum simul cum honore Comitatus Themesiensis ad idem castrum nostrum spectare solito, nec non universis castellis, civitatibus oppidis, villis, pertinentiis, et proventibus ad idem castrum nostrum spectantibus...”, hogy nemcsak a vár, hanem Temesvár városa is Hunyadi János kezére került ekkor.³² Ezt magunk is roppant valószínűnek tartjuk, bár óvatosságra int a közeli Szeged esete. Tudnunk kell ugyanis, hogy amikor 1439-ben Albert király a feleségének, Erzsébetnek adományozta Szegedet, akkor az oklevél szövege egyértelműen különbséget tett a vár és a város között: „...castrum nostrum Zegediense ac opidum similiter Zegediense, necnon possessiones seu villas Recke Bec...h et Chongrad vocatas ad idem castrum spectantes...”³³

Mivel V. László nem fizette vissza a Hunyadiaknak a kölcsönvett 20 000 forintot, a temesvári vár, s bizo-

nyára maga a város is a Hunyadiak kezén maradt. János halála után Szilágyi Erzsébetre, majd Mátyás királyra szálltak a fenti, elzálogosított javak. Annak viszont nincs nyoma a forrásokban, hogy Mátyás halála után az uralkodó fia, Corvin János örökölte volna a temesi erősséget, s annak tartozékait. Az oklevelekben 1490 után feltűnő „castrum regium” kitételek pedig meglehetősen egyértelműséggel arra utalnak, hogy Temesvár vára II. Ulászló uralkodásának elején visszakerült a korona tulajdonába.³⁴

Végezetül szót kell ejtenünk arról is, hogy egyetlen olyan oklevelet sem ismerünk, amelyben Hunyadi János Temesvár városának valamilyen kiváltságot biztosított volna. Ez annál inkább meglepő, mert közismert: a „besztercei gróf” elsősorban kormányzóként „városbarát” politikát folytatott.³⁵ Elegendő itt csupán Szeged példájára hivatkoznunk: 1450-ben Hunyadi megerősítette a Tisza-parti város polgárainak azt a kiváltságát, hogy a titeli révnél üres boroshordóik után nem kellett vámot fizetniük,³⁶ majd 1456-ban megtiltotta a szegedi várnagynak, hogy a palánki vásáron vámot szedjen.³⁷ A magunk részéről biztosak vagyunk abban, hogy Hunyadi János Temesvár fejlődését is igyekezett előmozdítani. Igaz, a török veszedelem árnyékában ez irányú erőfeszítése valójában inkább a vár és a város megerősítésére korlátozódott. Másrészt az oklevelek e kérdésben megfigyelhető hallgatása bizonyára a hallatlan mértékű forráspusztulással magyarázható.

A fentieket összegezve leszögezhetjük: elsősorban közvetett bizonyítékok szólnak amellett, hogy Hunyadi János számára a temesi ispánság, valamint Temesvár vára és városa nagy fontossággal bírt. A 15. századra az ország egyik nagy kiterjedésű megyéjévé vált Temes és a hadászati szempontból rendkívül kedvező fekvésű Temesvár azonban nemcsak a török elleni harc miatt értékelődött fel Hunyadi szemében, hanem azért is, mert a megye területére kiterjedő közjogi hatalom révén kapcsolatot teremthetett erdélyi tisztsége (vajda, székelyispán) és birtokai, valamint a Tiszától keletre eső dél-magyarországi megyék, s az azok területén fekvő birtokai (beleértve a Szilágyiak kezén levőket is) között.

Petrovics István

JEGYZETEK

¹ A Hunyadi János származására vonatkozó rendkívül gazdag irodalom összefoglalását ld. *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. Bp., 1951. 162. Külön kiemelendő: *Elekes Lajos*: A Hunyadi kérdés. In Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. Szerk: Lukinich Imre. I. Bp., 1940. 13–69., elsősorban az 52. oldal. E tanulmány adatait felhasználva Elekes később újból megírta Hunyadi János származását: *Elekes Lajos*: Hunyadi. Bp., 1952. 71–109. Az újabb irodalomból kiemelendő: *E. Kovács Péter*: A Hunyadi-család. In Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk.: Rácz Gyula–V. Molnár László. Bp., 1990. 29–51. A legfrissebb áttekintés: *Lupescu Radu*: Hunyadi János alakja a magyar és a román történetírásban. *Századok*, 139 (2005) 385–420. Az 1409. évi adománylevél értelmezése körüli problémákra ld. *Radu Lupescu*: Domeniul cetății Hunedoara în timpul Hunedorenilor. *Mediaevalia Transilvanica* 5–6. (2001–2002) 7–34.; továbbá *Lupescu R.*: Hunyadi János, i. m. 418.

² *Engel Pál*: Hunyadi János pályakezdése. In Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, s a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Bp., 2003. 512–526.

³ *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. Bp., 1998. 201. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája. 1301–1457. I–II. Bp., 1996. I. 15., 30., 33–34., 194., 205., 374., 441–442.; II. 103., 250. Ld. még *Kubinyi András*: A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához). *Somogy megye Múltjából*, 4 (1973) 5–10.

⁴ *Johannes de Thurocz*: Chronica Hungarorum. I. Textus. Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Bp., 1985. 243. Thuróczy krónikáját Horváth János fordította magyarra: *Thuróczy János*: A magyarok krónikája. Bp., 1978. A szóban forgó rész fordítása a 382. oldalon található.

⁵ *Antonius de Bonfinis*: Rerum Ungaricarum Decades IV et dimidia. I–IV. Kiadta: Fögel, Josephus–Iványi, Béla–Juhász. Ladislaus. Bp., 1936–1941. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum). 3.4.380. Magyarul kiadva: *Antonio Bonfini*: A magyar történelem tizedei. Ford.: Kulcsár Péter. Bp., 1995. A szóban forgó rész magyar fordítása az 592. oldalon található. Hunyadi János tisztségeiről Grisellini is megemlékezett. *Franz Grisellini*: Versuch einer natürlichen und politischen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standepersonen und Gelehrte. I–II. Wien, 1780. Grisellini munkáját Costin Feneșan fordította románra és látta el magyarázó jegyzetekkel: Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei. Timișoara, 1982. Grisellini Hunyadi János tisztségeivel kapcsolatos feljegyzéseit ld. a román fordítás 45. oldalán.

⁶ *Engel P.*: Világi archontológia, i. m. Az archontológiára általában: *Engel Pál*: Archontológia. In A történelem segédtudományai. Szerk.: Bertényi Iván. Bp., 1998. 29–36. Ld. még *Engel Pál*: Mire jó az archontológia? *História*, 16 (1994) 3. sz. 8–9.

⁷ *Makkai László*: Szörényi bánság. In Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál–Makk Ferenc. Bp., 1994. 657. *Engel P.*: Világi archontológia, i. m. I. 32–34. *Petrovics István*: Módszertani megjegyzések a középkori Temesvár történetének kutatása kapcsán. In Várostörténet.

helytörténet. Elmélet és módszertan. Szerk.: Vonyó József. Pécs, 2003. (Tanulmányok Pécs történetéből 14.) 143–145.

⁸ *Engel P.*: Világi archontológia, i. m. I. 33–34.

⁹ *Petrovics István*: A Duna-Tisza-Maros köz és Temesvár egyházi viszonyai a középkorban. Történelmi vázlat tényekkel és kérdőjelekkel. In Bárdi Nándor–Fleisz János–Pál Judit: Erdélyi várostörténeti tanulmányok. Csíkszereda, 2001. 44–46.

¹⁰ *Juhász Kálmán*: A csanádi püspökség története. I–VIII. Makó, 1930–1947. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp., 1963–1998. Ld. az egyes megyék alatt. *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988. Vö. még *Petrovics István*: A Duna-Tisza-Maros köz és Temesvár egyházi viszonyai, i. m. 47–51.

¹¹ *Petrovics István*: A Temes megyei tisztikar legkorábbi kiadványai. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, CXVI. 21–29.

¹² *Engel P.*: Világi archontológia, i. m. I. 202–205., 441–442.

¹³ *Petrovics István*: A Duna-Tisza-Maros köz és Temesvár egyházi viszonyai, i. m. 46–51.

¹⁴ *Petrovics István*: The Fading Glory of a Former Royal Seat: the Case of Medieval Temesvár. In The Man of Many Devices. Who Wandered Full Many Ways. Festschrift in Honor of János M. Bak. Eds.: Balázs Nagy–Marcell Sebők. CEU Press. 529–534.

¹⁵ *Petrovics István*: Fortély és állhatatosság. Küzdelem a szabad királyi városi rang elnyeréséért. *Szeged* (A város folyóirata), 14 (2002) 5. sz. 16–21. Uő. Várostörténeti tanulmányok. Fejezetek Szeged, Temesvár és Pécs középkori történetéből. Kézirat PhD disszertáció. Szeged, 2005. 92–228., 298–314.; Uő: A Délvidék és a török veszély: a nándorfehérvári diadal és előzményei. Bácsország. *Vajdasági honismereti szemle*, 2006/2. (37. szám) 11–15. Vö. még *Engel P.*: Világi archontológia, i. m. I. 15., 194.

¹⁶ Uo. 97., 123., 140., 145., 205., 240. Hunyadi János Zaránd megyei birtokaira ld. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp. 1890–1913. I. 751.

¹⁷ *Engel P.*: Világi archontológia, i. m. I. 205.

¹⁸ *Franz Zimmermann–Carl Werner–Georg Müller–Gustav Gündisch–Herta Gündisch–Konrad Gustav Gündisch–Gernot Nussbächer*: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen (a továbbiakban: UGDS) I–VII. Hermannstadt–Köln–Wien–Bukarest, 1892–1991. V. 74.

¹⁹ *Engel P.*: Világi archontológia, i. m. I. 205.

²⁰ Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: MOL DL) 55 238., 55 248. *Engel P.*: Világi archontológia, i. m. I. 205.; II. 178.

²¹ 1442.02.17. = MOL DL 74 494.; 1442.03.07. = MOL DL 55 248.

²² MOL DL 55 240.

²³ *Engel P.*: Világi archontológia, i. m. I. 205.

²⁴ MOL DL 13 425.

²⁵ 1441.04.13. = Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: MOL DF) 275 268.; 1441.05.02. = MOL DF 283 083.; 1441.05.05. = MOL DF 246 669.; 1441.05.14. = MOL DL 37 600.; 1443.01.18. = MOL DL 55 244.; 1443.05.22. = MOL DL 30 817.; 1443. 05.22. = MOL DF 245 083.; 1443.05.22. = MOL DF 245 096.; 1443.05.22. = MOL DF 245 097.; 1443.05.23. = MOL DF 244 749.; 1444.05.25. = MOL DF 246 908.; 1444.05.25. = MOL DF 246 910.; 1444.05.26. = MOL DF 277 501.;

1444.07.03. = MOL DF 244 911.; 1444.07.13. = MOL DF 244 912.;
 1444.08.11. = MOL DF 286 775.; 1444.08.28. = MOL DF 246
 909.; 1444.11.25. = MOL DF 246 862.; 1444.12.09. = MOL DL
 27 025.; 1445.04.04. = MOL DL 38 605.; 1445.04.14. = MOL DF
 274 904.; 1445.04.14. = MOL DF 274 908.; 1445.05.11. = MOL DF
 213 116.; 1445.05.11. = MOL DF 213 128.; 1445.05.15. = MOL DF
 236 594.; 1445.07.29. = MOL DF 244 753.; 1445.09.15. = MOL DF
 286 063.; 1446.01.03. = MOL DL 13 901.; 1446.02.09. = MOL DF
 274 904.; 1446.02.09. = MOL DF 274 908.; 1446.03.15. = MOL
 DF 246 913.

²⁶ *Szentkláray Jenő*: Temesvár város története [a vár
 keletkezésétől 1850-ig]. In Temes vármegye és Temesvár. Szerk.:
 Borovszky Samu. Bp. é. n. (Magyarország vármegyéi és városai)
 20., 26. *Adrian Andrei Rusu*: Arad és Temes megye középkori
 erődtípményei. In A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk.: Kollár
 Tibor. Szeged, 2000. 579–581.

²⁷ UGDS V. 535.

²⁸ Engel P.: Világi archontológia, i. m. I. 205.

²⁹ Uo. 442.

³⁰ MOL DL 14 981. Az oklevél szövege kiadva: *Teleki József*:
 A Hunyadiak Magyarországon. X–XII. Okmánytár. Pest, 1853–
 1857. X. 479–481.

³¹ MOL DL 24 764. Az oklevél szövege kiadva: *Teleki József*:
 A Hunyadiak Magyarországon, i. m. X. 497–498.

³² *Szentkláray Jenő*: Temesvár város története, i. m. 26–27.

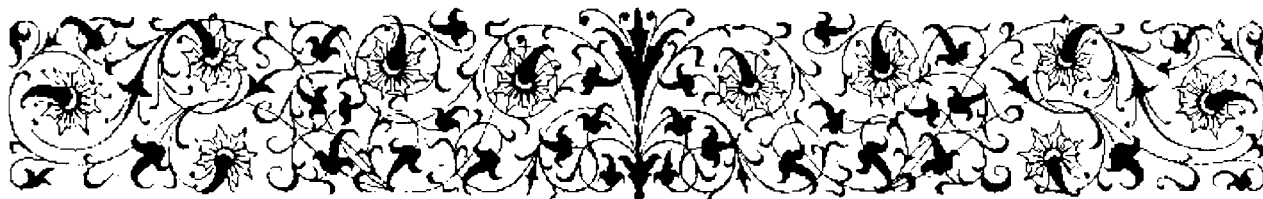
³³ *Reizner János*: Szeged története. IV. Oklevéltár, név- és
 tárgymutató. Szeged, 1900. 45.

³⁴ *Szentkláray Jenő*: Temesvár város története, i. m. 27.

³⁵ Hunyadi János városokkal kapcsolatos politikájára ld.
Elekes Lajos: Hunyadi, i. m. 335–341.

³⁶ *Reizner J.*: i. m. 46–49.

³⁷ Uo. 50–51.

A BAJOR ÁLLAMI ÉS KERÜLETI CÍMEREK*

A Wittelsbachok

A Wittelsbach-ház jelentős szerepet játszott Bajorország történetében. Kezdetben a hercegi címet viselték 1180-tól, amikor a bajor területeket I. Wittelsbach Ottó hűbérbe kapta I. Barbarossa Frigyes-től.¹ A hercegi család később pfalzi, alsó- és felsőbajorországi ágakra szakadt. A 14. században a német-római császári címet is sikerült megszerezni, amikor (Bajor) Lajost császárrá koronázták. I. Miksa (1597–1651) a harmincéves háborúban a Katolikus Liga vezetőjeként II. Ferdinándot támogatta, cserébe megkapta a választófejedelmi méltóságot (amit Pfalztól elvettek) 1623-ban,² amit a vesztfáliai béke is szentesített.³ Az idősebb Wittelsbach ág kihalása után kitört a bajor örökösödési háború. A sulzbachi oldalágból származó rokon, Károly Tivadar (1777–1799)⁴ lépett a trónra, aki el akarta cserélni a Habsburgokkal Bajorországot az osztrák Németalföldrért. Halála után a zweibrückeni Wittelsbachok szereztek meg Bajorországot, akik 1806–1918 között Bajorország királyai voltak.⁵

Állami címer

Bajorország ma is használatban lévő államcímereit az 1950. június 6-án kiadott törvény határozza meg,⁶ melynek előzményeként, a királyság bukása után 1923-ban megalkották a Bajor Szabadállam első címerét.⁷

A kiscímer

A rutás pajzs a Wittelsbach-ház egykori címere, amely szerepel a seligenthali cisztercita kolostorban – a család temetkezési helye volt a 16. századig – ma

is látható Wittelsbachokat ábrázoló színezett faszoborcskák között I. Lajos herceg kezében. A szobrokat kivitelük alapján nagy valószínűség szerint 1320 körül készítették, amikor alsó-bajorországi XIV. Henrik, IV. Ottó és XV. Henrik nagy találkozót szervezett a kolostor alapításának évfordulóján őseik tiszteletére.⁸ Kétségtelen, hogy ekkor ezt a címet már családi címernek tekintették. Ez a rutás címer első utókorra maradt színes ábrázolása (1330) is.⁹

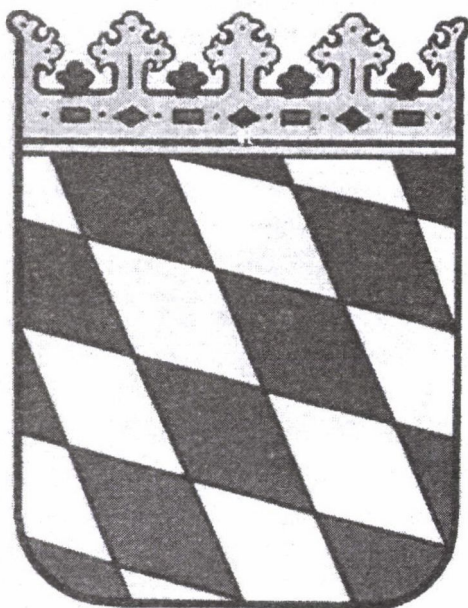
A fennmaradó pecsétek tanúsága szerint azonban a 13. század első harmadáig a Wittelsbachok – mint a császár hatalmának helyi képviselői – címerükön sást viseltek.¹⁰ Majd 1220 körül egy a szélein ékekkel tagolt harántpályát ábrázoló címerkép is feltűnik I. Lajos második lovaspecsétjén, ami talán az első családi címerábrázolás.¹¹

A rutás címer eredetileg a Bogen család 1204–1239 között használt címere volt. Legrégibb ábrázolása Bertold gróf 1209-ben készült pecsétjén látható.¹² Amikor az utolsó bogeni gróf, a gyermektelen Albert halála 1242-ben bekövetkezett, a családi javakat – a címet is beleértve – a Wittelsbachok örökölték,¹³ mivel I. Lajos felesége Ludmilla, korábban III. Albertnek, Bogen grófjának a felesége volt, így II. Lajos bajor herceg és IV. Albert mostohatestvérek voltak.¹⁴ Kétségtelen azonban, hogy II. Lajos 1247-ben vésetett címerespecsétjén már a ruták szerepeltek.¹⁵ Későbbi lovaspecsétjén (1280) a címer sisakdíszeként két szarv szerepel, amelyre leveles tölgyfaág fonódik.¹⁶ A III. Ottó¹⁷ korából származó pfennigen a rutás címer felett hercegfő látszik, ám ez az ábrázolás később nem terjedt el.¹⁸ A 14. században (Bajor) Lajosnak a Német-Római császári címet is sikerült megszerezni,¹⁹ szokványosnak nem mondható uralkodása során,²⁰ a családi címer mesteralakját – a

* Elhangzott a Debreceni Egyetem Hatvani István Szakkollégiumának konferenciáján Debrecenben, 2005. december 1-jén.

rutákat – megbecsülése jeléül Castruccio Castrani degli Antelminelli birodalmi zászlótartó, Lucca hercege számára adományozta.²¹ A császár 1338. február 8-án Bonifác gróf és Egesius Carbonesi számára adományozott címert Piacenza mellett. A harántnegyedelt pajzs alsó és felső mezejében a bajor ruták, a jobb- és bal oldali mezőben aranyban a birodalmi fekete sas látszik.²² XIV. Henrik Litvániába vezetett hadjárata során egy „castrum capitale”-t (Bayerburg) alapított, aminek „nomen et insignia armorum et vexilli terre Bavarie” adományozott. A császár 1337-ben, unokaöccse, XIV. Henrik végakarata szerint Litvániát a Német Lovagrend nagymesterének adományozta.²³ Az adománylevélben látható ábrázoláson Lajos császári díszben látható, előtte a Rend nagymestere Dietrich von Altenburg áll, kezében háromszögletű rutás zászló.²⁴ A rutás címer és a pfalzi oroszlán negyedelt pajzsban I. Albert 1353. évi címeres pecsétjén szerepel először, később ez az ábrázolás állandósult,²⁵ innentől kezdve beszélhetünk a bajor nagycímer kialakulásáról.

A mai bajor kiscímer kékkel és ezüsttel jobbharánt rutázott pajzs,²⁶ melyen ötágú nyílt leveleskorona nyugszik (1. ábra). Az állami kiscímer használatára a kerületi körzetek és a települések²⁷ mellett az anyakönyvi és közjegyzői hivatalok, valamint az egészségügyi és oktatási intézmények jogosultak.²⁸

1. ábra

A nagycímer

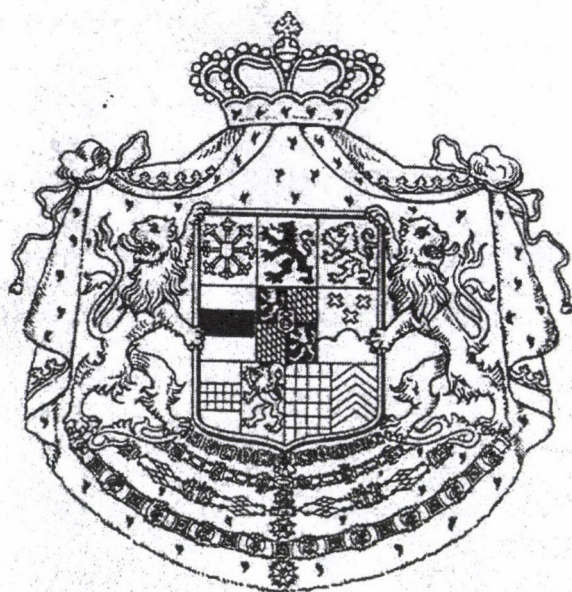
A hagyományosnak tekinthető ruták a pfalzi oroszlánnal negyedelt címerpajzsban a 14. század óta szerepelnek.²⁹ Erre a címerre a 15. században vörös szív-pajzsban aranyszínű birodalmi alma került, amit 1544-ben V. Károly császár privilégiumlevelével a főétekfogó mesteri tisztség jelképévé tett.

A harmincéves háború során (a pfalzi rokonoktól) megszerzett választófejedelemi méltóság jelképe a süveg (Kurhut) 1623 óta díszítette a bajor uralkodók címereit.³⁰ (2. ábra)

2. ábra

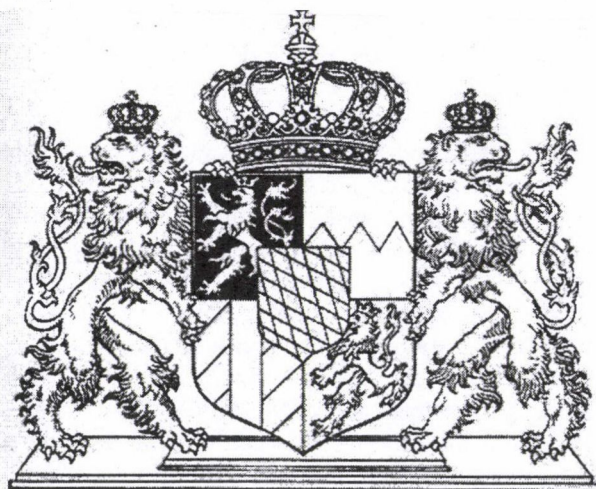
A Károly Tivadar 1777. évi trónralépte után vésett pecsétjén látható nagycímeren a választófejedelem birtokában lévő területek címerei mellett igénycímer is szerepelnek. A nagycímeren heraldikai sorrendben Kleve, Jülich, Berg, Moers, Bergen op Zoom, Mark, Veldenz, Sponheim és Ravensberg címerei. A középcímer 1–4. mezejében a pfalzi oroszlán, a 2–3.-ban a ruták láthatóak. Erre szív-pajzsként a birodalmi alma került. A pajzs fölött lévő hermelinnel bélelt bíbor címersátor borul. Ezen a választófejedelemi süveg, a pajzs alatt az Aranygyapjas Rend, a Szent Hubertus és Szent György Rend, valamint a Pfalzi Oroszlánrend jelvényei látszanak. A címert kétoldalt ágaskodó oroszlánok tartják.³¹ (3. ábra)

3. ábra

Utódja IV. József Miksa (1806-tól király I. József Miksa néven) 1799. évi pecsétjén elődje címerét kör alakú pajzsra helyezte és kiegészítette Rappoltstein és Hohenack címerével. Második címerespecsétjére (1805) még tizenhat újabb mellékcímet vésetett: négy kisebb rajnai területét, Mindelheim, Leuchtenberg, würzburgi érsekség, frank hercegség, bambergi érsekség, Augsburg, Freising és Passau, a kempteni és otto-beureni főapátság és Helfenstein címerét.³²

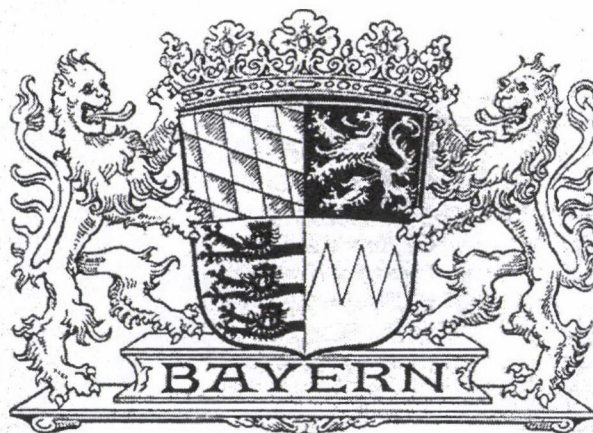
Egy évvel később megszületett a bajor királyság első címere. A királyi rendelet szerint a korábbi sokféle címer helyett a negyvenkét rutát kell a címerben alkalmazni, mert az „a királyság minden Bajorországgal egyesült területét jelképezi”. Erre vörös szívpajzs került, ebben a lebegő királykorona – mint a szuverenitás szimbóluma – alatt egymásra harántfektetett aranyszínű lándzsa és aranymarkolatú, ezüstpengéjű kard látszik. A címersátor és a rendjelek a Károly Tivadar-féle 1777. évvel azonosak, azzal a különbséggel, hogy a választófejedelmi süveget a királyi korona váltja fel, valamint, hogy a pajzstartó – ezentúl koronás – oroszlánok kétoldalt egy-egy huszonegy-huszonegy rutás bannert tartanak.³³ I. Lajos 1835. október 18-án kiadott rendelete szerint a korábbi területi címerek helyett az új bajor államban egyesült négy néptörzs (Volksstämme) jelképeit kell alkalmazni. A negyedelt pajzsmezőkben a pfalzi oroszlán, a frank ékek, Burgau őrgrófság és Veldenz (ezüstben ágaskodó, arany-

4. ábra

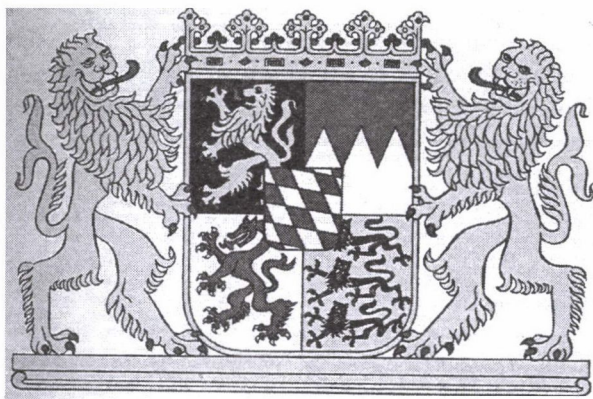
koronás kék oroszlán) címere, ezen szívpajzsban a rutás címer látszik.³⁴ (4. ábra)

A királyság megdöntése után megalkotott új címer negyedelt: első mezejében a ruták, a másodikban pfalzi oroszlán, a harmadik aranyban balról előtűnő, három lépő, fejével szembenéző fekete oroszlán, az utolsóban a frank ékek látszanak. A címet – a népszuverenitást jelképező – nyílt leveleskorona ékíti, a pajzstartók a koronától megfosztott oroszlánok.³⁵ (5. ábra)

5. ábra

Az 1950-ben megállapított nagycímer negyedelt pajzsban nyugvó szívpajzsot ábrázol (6. ábra). A címer használatára az államapparátus központi és középszintű hivatalai és képviselői jogosultak: a bajor államelnökök, a parlament, és a kerületek, amelyek a településekhez hasonlóan szintén nem használhatják hivatali

6. ábra

pecsétjeiken saját címereiket.³⁶ Ez az összetett címer az egykori bajor királyságot alkotó területek címereit egyesíti, mely címereknek külön-külön története van.

Az első fekete mezőben ágaskodó, jobbra forduló, vörössel fegyverzett, kétfarkú arany (sárga) oroszlán látható („rajnai-pfalzi oroszlán”).³⁷ A címer színei Conrad von Mure címerkönyvében szerepelnek először a 13. század közepén. A címerkép annak állít emléket, hogy I. Lajos bajor herceg fia, II. Ottó és a Welf palotagróf, Henrik lánya Ágnes házassága után, 1214-ben II. Frigyes király a pfalzi grófságot hűbérbe adta a Wittelsbachoknak,³⁸ illetve annak, hogy 1777 és 1918 között a Wittelsbach-ház pfalzi ágából származtak a bajor trón betöltői.³⁹ A Wittelsbachok Birodalomban betöltött méltóságai elismeréseképpen 1229-től az oroszlán vörös koronát viselt. IV. Bajor Lajos korában a pfalzi oroszlán már a bajor címer szerves része, legalábbis erre utal az, hogy amikor a császár 1338 májusában Albertus de Prato fiainak Jacobusnak és Fenciusnak oroszlános címerét kibővíti, „*coronam de armis nostri ducatus Bavariae*” adományozza.⁴⁰ A koronát 1923-ban a köztársasági érzelmek kifejezéseként eltörölték, ami azóta nem szerepel a bajor nagycímer ábrázolásaiban.⁴¹

A második vörös mezőben három ezüst (fehér) ék, a „frank gereblye”⁴² látszik. A címet a würzburgi püspökök használták, akiknek Barbarossa Frigyes 1168-ban a Frankföld hercege címet adományozta.⁴³ A püspökség címere és bannere folyamatosan változott – csak a színei maradtak állandóak –, legalábbis erre utal az, hogy száz év alatt legalább négy típusból maradtak ábrázolások. A zürichi címertekercsen a würzburgi püspök gonfanonja hasított, a heraldikai jobb oldalán vörössel és ezüsttel vágott, hátsó mezeje ezüsttel és vörössel ötször vágott,

a későbbiekben vörös-ezüst negyedelt zászlót használtak.⁴⁴ A „frank gereblye” és a negyedelt zászló első együttes előfordulása Wolfram von Grumbach püspök tumbáján (1333) figyelhető meg,⁴⁵ pecséten a Johann von Egloffstein püspök (1400–1410) számára készített typariumon jelenik meg,⁴⁶ ám a 14. század utolsó harmadában a püspökség által veretett félgaras címere ismét a frank gereblyét ábrázolja.⁴⁷ A címer 1804 óta szerepel az államcímekben.⁴⁸

A harmadik ezüst mezőben ágaskodó, jobbra forduló, kék színű, vörös nyelvű párdurc, a karintiai herceg Spanheim-ház címere volt.⁴⁹ Ebben a minőségben 1163 óta, stájer örgrófként 1159, stájer hercegeként 1182 óta használták a párdurcot címerképként a fennmaradt szfragsztikai emlékek szerint.⁵⁰ A család bajor ága (Ortenburg-Kraiburg grófjai) 1209-ben hűbérbe kapta Alsó-Bajorországot.⁵¹ II. Rapoto pecsétjén 1228-ban pajzs nélküli mezőben jobbra forduló párdurc látszik. A család fiágon III. Rapoto halálával kihalt, az örököső Erzsébet, akitől 1259-ben Wittelsbach XIII. Henrik⁵² (a család alsó-bajorországi ágában I.) – aki időközben hűbérbe kapta Alsó-Bajorországot – megvette a családi birtokokat. Ezzel együtt megszerezte a párdurcot, mint címerállatot is, ugyanis még ebben az évben vésetett lovaspecsétjén a lovag kezében lévő rutás pajzs mellett, a ló takaróján a pfalzi oroszlánt ábrázoló címerpajzs mellett a párdurc is feltűnik.⁵³ A párdurcos címerrel korabeli színes ábrázolás nem maradt fenn, ám hagyományosan ezüst mezőben ágaskodó vörös párdurcként jelenik meg, ennek ellenére az államcímer 1950. évi szabályozásakor a párdurc színét kékben határozták meg.⁵⁴

A negyedik arany mezőben három jobbra forduló, lépő, fejével szembenéző, vörössel fegyverzett fekete oroszlán látszik⁵⁵ – a Hohenstaufok régi címere –, akik 1197–1220 között sváb hercegek voltak.⁵⁶ V. Frigyes pecsétjén 1181-ben még egy oroszlán látszik, a Bigot-féle címerkönyvben (1253) a három oroszlán szerepel, csak hogy itt a pajzsmező fekete és az oroszlánok arany színűek.⁵⁷ A címer az egykori sváb területek Bajorországhoz tartozó részeit szimbolizálja,⁵⁸ az államcímekben 1923-ban került. Emellett Württemberg címerében 1806 óta szerepel, és jelenleg ugyanezt a címerképet használja (1954 óta) Baden-Württemberg is.⁵⁹

A szív-pajzs a Wittelsbachok fentebb már említett kékkel és ezüsttel jobbharánt rutázott pajzsa, amelyet 1806–1923 között negyvenkét rutával ábrázoltak.⁶⁰

A címertartóként hagyományosan két ágaskodó, vörössel fegyverzett arany oroszlánt alkalmaznak. A pajzsot ötágú, nyílt leveleskorona nyugszik.

A bajor zászló fejlődése

A jelenlegi bajor állami lobogó a rutás címer színeit viseli: az 1946. december 2-án bevezetett zászló fehér-kék bikolór, emellett azonban a történetileg kialakult rutás zászló is megmaradt. A huszonegy fehér és kék rutának úgy kell elhelyezkednie a zászlón, hogy a heraldikai jobb oldalon lévő felső sarkában kettészelt fehér ruta legyen.⁶¹ Emellett létrehoztak egy hivatali zászlót is, amely a bajor állami színeket hordozza és a nagy államcímert ábrázolja. Így a miniszterelnök késsel keretezett fehér mezőben, az államminiszterek a fehér-kék bikolór, az államtitkárság vezetője fehér-kék standarton használhatja a nagy államcímert.⁶²

Az első bajor vonatkozású zászlóábrázolás a zürichi címertekercsen maradt fenn. Később a ruták, a „rajnai-pfalzi oroszlánnal”, negyedelt pajzsmezőben alkalmazva szerepeltek a bajor zászlón.⁶³ A Leonhard von München által 1337-ben készített iniciálén háromszögletű zászlón látszanak a ruták.⁶⁴ A 15. század közepétől kezdve a negyedelt címerre szív-pajzsban felkerült a birodalmi alma is.⁶⁵ Az I. Miksa győzelmi menetét ábrázoló színes metszetén a három bajor herceg zászlóján is ez az ábrázolás tűnik fel.⁶⁶ A harmincéves háborúban alkalmazott különböző zászlók is a kék-fehér színeket hordozzák.⁶⁷ A bajor gyalogság által használt, 1686-ban készült, szélein tölgyfaág-motívummal díszített, fehér alapszínű standarton babérkoszorúval övezve is ez a címer látszik, amelyen hercegi korona nyugszik.⁶⁸ A napóleoni háborúk korából származó zászló a fehér-kék rutákat hordozza.⁶⁹ Bajorország királyai 1806–1835 között a rutákkal és pfalzi oroszlánnal negyedelt zászlóján vörös szív-pajzsban megjelenik saját címerük is: lebegő királykorona alatt lándzsza és kard.⁷⁰ Az I. Lajos király által 1841-ben bevezetett új típusú bajor hadi-zászlók már porosz mintára készültek.⁷¹

Kerületi címerek

A Bajor Szabadállam hét közigazgatási egységből áll, melyek korábban a bajor uralkodó fennhatósága alatt álló, egykori szuverén kisállamok voltak. A kerületi címerekre is jellemző, hogy a korábbi tradíciókat tiszteletben tartva lettek megszerkesztve, így gyakran megismétlődnek az államcímer egyes elemei.

Közép-Frank kerület (Mittelfranken)

A hasított pajzs jobb oldala vágott; ennek felső mezeje ezüsttel és feketével négyelt, alul a „frank gereblye”, a bal oldali arany pajzsmezőben kitárt szárnyú vörössel fegyverzett fekete sas látszik. Az ezüst-fekete címert 1240 óta a Hohenzollernek használták, akik nürnbergi várgrófokként a vidék nagy területeinek hűbérurái voltak.⁷² Később a Hohenzollernek Ansbach-Bayreuth őrgrófjai lettek, ám székhelyük továbbra is Nürnberg maradt.⁷³

A sas motívum a német-római birodalom címeréből⁷⁴ származik, és az egykori szabad birodalmi várost, Nürnberget jelképezi, amelynek kiscímerében ma is szerepel a sasmotívum.⁷⁵

Felső-Frank kerület (Oberfranken)

A pajzstalp vörös mezőben három ezüst ék, fölötte kétszer hasított pajzs. Jobb oldalon arany mezőben balra forduló, vörössel fegyverzett, ágaskodó fekete oroszlánon ezüstszerű balharánt fonál. Középen ezüsttel és feketével négyelt mező, hátul feketével és arannyal ötször vágott mezőn jobbharánt elhelyezett zöld leveleskorona. A „frank gereblye” a würzburgi káptalan, később érsekség címere volt, amely 1835 óta szerepel a bajor államcímerben is.

A fekete oroszlán a bambergi apátság egykori címe-re, amit 1108 óta használtak.⁷⁶ Az ezüst-fekete mező a nürnbergi várgróf címeréből származik.

A fekete-arany vágásos mező a zöld koronával eredetileg a szász királyságban 1918-ig uralkodó Wettinház címere volt.

Alsó-Frank kerület (Unterfranken)

A pajzsfőben Frankföld címere (vörösben ezüst ékek), alatta késsel és vörössel hasított mező. A jobb oldali kék mezőben jobbharánt elhelyezett arany lándzsán vörössel és ezüsttel negyedelt, kétszer rovátkolt zászló; a bal oldali vörös mezőben hatküllős ezüst kerék látszik.

Az ezüst ékek a terület egykori hűbérurait, a frank hercegi címet viselő würzburgi püspököket szimbolizálják.

A vörössel és ezüsttel negyedelt zászló a würzburgi egyház fentebb már bemutatott régi bannere.

A hatküllős kerék a mainzi érsekség egykori címeréből származik, arra való utalásként, hogy Alsó-Frankföld nagy területei tartoztak egykor a választófejedelmek közé tartozó érsekek birtokai közé.⁷⁷

Alsó-Bajorország (Niederbayern)

Hasított pajzs jobb mezejében a kék-ezüst ruták, baljában ezüst mezőben ágaskodó vörös leopárd látszik. Mint fentebb láttuk a rutapajzs a Bogen, majd Wittelsbach család címere volt.⁷⁸

A párdúc a Spanheim család ortenburgi ágának címeréből származik.⁷⁹ Színe az államcímertől eltérően itt a hagyományos ábrázoláshoz hasonlóan vörös. II. Wittelsbach Henrik (az alsó-bajorországi ágból) lovaspecsétjén szerepel először együtt a címet ma alkotó két elem: a ló takaróján két pajzs látszik, elől a ruták, hátul a párdúc.⁸⁰

Felső-Bajorország (Oberbayern)

Felső-Bajorország címerében kék-ezüst rutázott pajzsfő alatt fekete mezőben ágaskodó, vörös koronás és vörössel fegyverzett, kétfarkú arany oroszlán látható.

A ruták 1209-ben tűntek fel Bogen grófjainak címerében,⁸¹ majd kihalásuk után a Wittelsbach család kezdte használni (1247). Felső-Bajorország volt a Wittelsbach-birtokok magja München központtal.

Az Alsó-Pfalz címeréből átvett „rajnai-pfalzi oroszlán” az államcímertben is szerepel, ott azonban a tradicionális ábrázolással szemben nem visel koronát.⁸²

Sváb kerület (Schwaben)

Arany pajzsfőben növekvő, vörössel fegyverzett fekete kétfejű sas, a fejek fölött arany nimbusz látszik.⁸³ A hasított pajzs jobb oldali mezeje vörössel és ezüsttel ha-

sított. A bal oldali ezüsttel és vörössel balharánt vágott pajzsban közepén arany cölöp látszik.

A kétfejű sas a birodalmi címerből származik, és a sváb birodalmi városokra, valamint a birodalmi lovagok gazdag birtokaira emlékeztet.

A vörössel és ezüsttel hasított mező az augsburgi egyházi kerület (amely 1803-ig állt fenn) címeréből került Svábföld címerébe.⁸⁴

A világi birtokosokat jelképezi Burgau őrgrófság harántvágott címere,⁸⁵ hiszen ezen a területen a 18. század végéig számtalan kisebb birtokos osztozott. A terület csak 1805 óta tartozik Bajorországhoz. Az itt élő sváb népesség kötődését erősítendő, Burgau címerét 1806-ban az államcímertbe is beemelték, ahol 1923-ig szerepelt.⁸⁶

Felső-Pfalz kerület (Oberpfalz)

A kerület címerpajzsa hasított, alul betölt ékkel. A jobb oldali fekete mezőben balra fordulva a vörös koronát viselő „rajnai-pfalzi oroszlán” látható; a bal oldali mező kékkel és ezüsttel rutázott. A betölt ék vörös mezejében két egymásra harántfektetett ezüstsínű kulcs van.

Az oroszlán Pfalznak a bajor területekhez tartozó részét jelképezi a rutákkal együtt. Az 1837-es területrendezés után a kerület az „Oberpfalz und Regensburg” nevet kapta.⁸⁷ Ezt szimbolizálja a vörös ékben korábban szereplő birodalmi alma⁸⁸ felcserélése Szent Péter – a város egyházának védőszentje – kulcsaival, amelyek Regensburg legrégebb, 1211. évi pecsétjén is szerepelnek.⁸⁹ Az egykori birodalmi város ma is ezt a címerképet alkalmazza.⁹⁰

Szálkai Tamás

JEGYZETEK

¹ Morby, John E.: A világ királyai és királynői. Bp., 1991 (a továbbiakban Morby: i. m.) 194.

² Schilling, Heinz: Aufbruch und Krise. 1517–1648. Das Reich und die Deutschen. é. n. 318.

³ A vesztfáliai béke. In: Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Szerk.: Poór János. Bp., 2000. 68. és 83. jegyzet.

⁴ Morby: i. m. 196.

⁵ Morby: i. m. 196.

⁶ A törvény 1950. október 12-én lépett hatályba. Stadler, Klemens: Wappen in Bayern. Ausstellungskatalog. Neustadt a. d. Aisch, 1974 (a továbbiakban Stadler: i. m.) 122. és Stadler, Klemens: Deutsche Wappen. Bundesrepublik Deutschland. Bremen. I–VIII. Band. 1964–1971. IV. k. 1965 és VI. k., 1968 (a továbbiakban Stadler: D. Wappen. IV. / Stadler: D. Wappen. VI.) 4.

⁷ Stadler: i. m. 140.

⁸ Volkert, Wilhelm: Die Wappenabzeichen des Landes Bayern („Insignia armorum terrae Bavariae”) (a továbbiakban Volkert: i. m.). Zum Bayerische Landesgeschichte (ZBLG) 44. 1981. 679.

⁹ A 19. század végén restaurált szoborról korábban készült fotón is kék-ezüst a színezés. Volkert: i. m. 679–680. és Stadler: D. Wappen. IV. 7.

¹⁰ Már I. Wittelsbach Frigyes rajnai palotagróf 1166. évi lovaspecsétjén megjelenik a sas a lovag gonfanonján és címerpajzsán. További sasos ábrázolás látható VI. és VIII. Ottó palotagrófok pecsétjein (1179. és 1207.), valamint I. Lajos első lovaspecsétjén is (1207. k.) Stadler: i. m. 134–136.

¹¹ Ez a címerkép azonban csak 1229-ig szerepel az ábrázolásokon. A családi címer teóriáját erősítheti az a tény, hogy egy 1230 körül vert Wittelsbach-pfennigen ismét a császári sas jelenik meg. Stadler: i. m. 134. és 136.

¹² A pecsét a müncheni Bajor Állami Főlevéltár pecsétgyűjteményében található. Stadler: i. m. 127.

¹³ Érdekes adalék, hogy a javakat öröklő Ludmilla a címet is megszerezte, hiszen a nők ebben a korszakban nem használtak (vagy ha igen, ezek ma nem ismertek) saját címet. A bajor hercegnők is az atyai címet használták pecsétjeiken, néhány eset-

ben a férjük címerével egyesítve (házassági címerek), de olyan példa eddig nem volt ismert, hogy egy korábbi házasság után a másodikban az előző család címerét használta volna. Volkert: i. m. 680–681., Nyáry Albert: A heraldika vezérfonala. Bp., 1886. 143. és 201. 2. jegyzet.

¹⁴ Volkert: i. m. 680.

¹⁵ Stadler: i. m. 127.

¹⁶ A szarvakat később ezüst, a tölgyfaágat arany színben használták. Stadler: D. Wappen. IV. 7. és Stadler: i. m. 128.

¹⁷ 1305–07 között magyar király. A Képes Krónika elbeszélése szerint Magyarországra vonulásakor elhagyta a Venceltől kapott csobolyóba rejtett Szent Koronát. A korona kilenc évszázada. Szerk.: Katona Tamás. Bp., 1979. 65–67. és Benda Kálmán-Fügedi Erik: A magyar korona regénye. Bp., 1979. 32–33.

¹⁸ Stadler: i. m. 129.

¹⁹ Morby: i. m. 174.

²⁰ Gaxotte, Peter: Geschichte Deutschlands und der Deutschen. Freiburg im Greisbau. I-II. Band. Rombach, 1965–1967. I. kötet. 260–263.

²¹ A címet Giovanni Villani krónikaíró írja le: futó kutya, amelyen rutákkal megrakott harántpólya látszik. Volkert: i. m. 678.

²² Ez a legrégebb fennmaradt császári címeradományozó oklevél. Volkert: i. m. 678.

²³ Az oklevél szövege és az ennek élén álló iniciálé is Leonhard von München kancelláriai jegyző munkája Volkert: i. m. 676.

²⁴ Úgy tűnik, hogy a birodalmi kancellárián egyértelmű volt, hogy a lovagi zászló átadásával a név, címer és zászló is átruházásra kerül. Volkert: i. m. 676–677.

²⁵ Néhány évvel korábban a rutás címer a brandenburgi sas mellére helyezett szív pajzsban szerepel Bajor Lajos fiának, V. Brandenburgi Lajosnak (1323-tól brandenburgi őrgróf) 1349. évi első címeres pecsétjén. Ugyanő 1356-ban negyedelt pajzs 1–4. mezéjébe a rutákat, a 2–3. mezőbe a sást vésette. Stadler: i. m. 129.

²⁶ A címer mesteralakját vekninek (Wecken) is nevezik. Gritzer, Maximilian: Handbuch der heraldischen Terminologie. Nürnberg, 1890. (J'Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch. Einleitungsband) 49.

²⁷ A magyarországi gyakorlathoz hasonlóan a települések és közigazgatási egységek Bajorországban sem használhatják hivatali pecsétjeiken saját jelképeiket, csak az államcímert.

²⁸ Stadler: D. Wappen. IV. 4.

²⁹ Ld. a kiscímernél.

³⁰ Stadler: i. m. 137.

³¹ Stadler: D. Wappen. IV. 9–10. p és Stadler: i. m. 138. és XVI. t.

³² Stadler: i. m. 138–139.

³³ Stadler: i. m. 139. és XVI. t.

³⁴ A négy „nép”: bajor, rajnai németek, „frankok” és svábok. Utóbbiakat Burgau címere szimbolizálja. Veldenz címere kivétel, ez ugyanis a zweibrückeni Wittelsbachok családi jelvénye. Stadler: i. m. 139–140. és Stadler: D. Wappen. IV. 10. és (9.) 3. ábra.

³⁵ Stadler: i. m. 140., Stadler: D. Wappen. IV. 10. és (9.) 4. ábra.

³⁶ Az 1950. évi nagycímert prof. Eduard Ege tervezte. Stadler: D. Wappen. IV. 4.

³⁷ Ugyanígyen színeket mutat Brabant történeti címere is, de a „brabanti oroszlánnak” csak egy farka van. Ez szerepel ma Belgium címerében is. Znamierowski, Alfred: Zászlóenciklopédia. Bp., 2000. (a továbbiakban Znamierowski: i. m.) 146.

³⁸ Stadler: i. m. 124.

³⁹ Mirow, Jürgen: Geschichte des deutschen Volkes. Köln, 1996. 127.

⁴⁰ A címer így a palotagrófság címerével azonos lett. Volkert: i. m. 678–679.

⁴¹ Stadler: i. m. 125.

⁴² A mesteralak népies elnevezése a 16. század elejétől, amely később beépült a heraldikai szaknyelvbe is. Stadler: i. m. 132.

⁴³ Stadler: i. m. 132.

⁴⁴ Stadler: i. m. 132.

⁴⁵ Stadler: i. m. 133.

⁴⁶ Rentzmann: i. m. 31. t. 213. ábra és Stadler: i. m. 134.

⁴⁷ Stadler: i. m. 133. XV. t.

⁴⁸ Stadler: i. m. 133.

⁴⁹ Ilyen látható Bernát herceg 1209-es lovaspecsétjén is. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képből. I–XXI. Bp., 1887–1901. Karinthia és Krajna. VI. Bp., 1891. 66.

⁵⁰ Stadler: i. m. 130.

⁵¹ Stadler: i. m. 130.

⁵² Felesége Árpád-házi Erzsébet, IV. Béla magyar király lánya; harmadik fiuk Ottó Alsó-Bajorország hercege (1290–1312) és Magyarország királya (1305–1307) volt. Wertner Mór: Az Árpádok házassági összeköttetései. Turul. 4. 1885. 155.

⁵³ Stadler: i. m. 131.

⁵⁴ Stadler: i. m. 130.

⁵⁵ Korabeli színes ábrázolások hiányában a címer akkori színeit nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani. Mai színeit egy comburgi falkép (1226) és a Hohenstaufok rokonságához tartozó waldburgi Turchessen család címere (1260 k.) alapján rekonstruálták. Stadler: i. m. 132.

⁵⁶ A Hohenstaufok 1220 után a birodalmi címet használták, elhagyva korábbi oroszlános címerüket. Uo.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Ezt a címet használta korábban a sváb kerület is. Rentzmann, Wilhelm: Numismatisches Wappen-Bilder Lexicon. (A továbbiakban: Rentzmann: i. m.). Berlin, 1876. Reprint: Berlin. 1980. 22. t. 75. ábra. és Stadler: i. m. 131.

⁵⁹ Znamierowski: i. m. 143. és Stadler: i. m. 132.

⁶⁰ Stadler: D. Wappen. IV. 7.

⁶¹ A bajor Alkotmány 1.§. 2. bekezdése alapján.

⁶² www.verfassungen.de. Bayerische Verfassung. Stadler: D. Wappen. IV. 6. és Znamierowski: i. m. 143.; Stadler: i. m. 110. és 122.

⁶³ Rajtuk kívül az állami rend- és határvédelmi szervek vezetői is használhatják a címet. Stadler: D. Wappen. IV. 6. és Znamierowski: i. m. 68.

⁶⁴ Stadler: i. m. 132.

⁶⁵ Volkert: i. m. 676.

⁶⁶ Stadler: i. m. 137. és Stadler: D. Wappen. IV. 9.

⁶⁷ Znamierowski: i. m. 39.

⁶⁸ Wise, Terence: Military Flags of the world. (A továbbiakban Wise: i. m.) Poole, 1977.

⁶⁹ Znamierowski: i. m. 77.

⁷⁰ Wise: i. m. 137. és 263. ábra.

⁷¹ Znamierowski: i. m. 54.

⁷² Znamierowski: i. m. 79. és Wise: i. m. 157. és 369. ábra.

⁷³ Az ezüst-fekete címer a Hohenzollernek ősi címere, amihez a 14. században vörössel és ezüsttel osztott keretben, arany mezőben ágaskodó fekete oroszlán társult. A címer sisakdíszét, a „veres fülű kinövő arany kopót” IV. Frigyes nürnbergi vágróff 1317. április 10-én Liutold von Regensburgtól 36 márka ezüstért

vette a korábban használt „hársfa levelekkel behintett cél-tábla” helyett. A vétel nem ment minden probléma nélkül, hiszen az új sisakdísz az Oettingenek is használni kezdték, amiből végül hosszú per keletkezett. Három bajor hercegből és a leuchtenbergi grófból álló választott bíróság úgy döntötte el az ügyet, hogy a vita tárgyát képező sisakdísz mindkét fél használhatja, de az Oettingeneknek a kutya fülén megkülönböztetésül ezüst harántpólyát kell alkalmazniuk. Stadler: i. m. 84. és Nyáry: i. m. 59.

⁷³ A mai Mittelfranken területe nagyjából az ansbachi őrgrófság egykori területével esik egybe.

⁷⁴ A birodalmi sas IV. Károly császár uralkodása alatt lett kétféjű, szemben a német királyság egyfejű sasával. Nyáry: im. 41–42.

⁷⁵ A város eredeti címere a királyfejű sas (Königskopfadler), amit később nőfejjel és mellekkel (Jungfrauenadler) is ábrázoltak. 1936 óta ez a város nagycímere. A Konrad von Mure által ábrázolt címerben elől a nürnbergi várgrófok, hátul vörössel és ezüsttel ötször harántvágott mező látszik. 1350 óta szerepel az első mezőben a birodalmi sas. Ez utóbbi változatot használják ma kiscímerként. Stadler: i. m. 98. és Stadler: D. Wappen. VI. 31.

⁷⁶ Stadler: D. Wappen VI. 45. és Rentzmann: i. m. 24. t. 1. és 11. ábra.

⁷⁷ Stadler: D. Wappen. VI. 60. és Rentzmann: i. m. 28. t. 56. ábra.

⁷⁸ Ld. 13. jegyzet.

⁷⁹ Ld. fentebb.

⁸⁰ Stadler: i. m. 131.

⁸¹ Stadler: i. m. 127.

⁸² Ld. fentebb.

⁸³ A fejek fölött lévő nimbusz 1422-ben jelenik meg először a birodalmi címerben, Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt. Nyáry: i. m. 42.

⁸⁴ Augsburg város címerében a vörös-ezüst pajzsmezőn arany oszlopfőn zöld cirbolyafenyő-toboz nyugszik. Stadler: D. Wappen. IV. 22., Rentzmann: i. m. 33. t. 180. ábra és 11. t. 202. ábra.

⁸⁵ A terület birtokosai sokáig az Oettingenek voltak, akiknek a címere Burgau címerévé vált.

⁸⁶ Stadler: D. Wappen. IV. 10.

⁸⁷ 1933-ig volt érvényben a szabályozás.

⁸⁸ A vörös mezőben lebegő aranyszínű birodalmi alma V. Károly császár adományaként 1544-ben jelent meg a bajor nagycímerben. Stadler: i. m. 137.

⁸⁹ Stadler: i. m. 98.

⁹⁰ Stadler: D. Wappen. VI. 48. és Rentzmann: i. m. 27. t. 173. ábra.

2. KISEBB ROVATOK

A KOSSUTH-CÍMER TERVE 1956-BÓL

Az 1949. évi ún. alkotmánycímert, mely a Szovjetunió tagköztársaságainak címerei mintájára készült, Magyarországon néhány év alatt a zsarnokság jelképévé vált. Az 1956-os forradalom és szabadságharc „heraldikai népféltéssel” távolította el ezt az államcímet, amikor a zsarnokság díszletei (vörös csillag, vörös zászló, Sztálin-szobor stb.) megsemmisítésének sorában az első órában kivágták, kitépték nemzeti zászlónk közepéből.¹

A szegedi egyetemisták már 1956. október 22-én írásban követelték a Kossuth-címer visszaállítását, tekintettel annak 1848–49-es szerepére és jogára.² A továbbiakban sem volt olyan, pontokba szedett forradalmi követelés, amelyből a Kossuth-címer hiányzott volna.

Ezekben a forradalmi napokban Légrády Sándor (1906–1987), festő, grafikus és bélyegtervező, megalkotott egy grafikai lapot a Kossuth-címerrel, amely valószínűleg bélyegterv. A mű befejezetlenül maradt fenn. Kivitelezve azonban, mint az újra független Magyarország postabélyege demonstrálhatta volna államunkat, ha a szovjet hadsereg el nem tiporja a forradalmat és szabadságharcot. Manapság is szoktuk idézni Légrády mondását: „A bélyeg az állam névjegye.” A korunkban felbomlott Szovjetunió és Jugoszlávia utódállamainak postabélyegkiadásainak is szinte mindig a történelmi címerek ábráival veszik kezdetüket.

Magyarországon a hatalmat restauráló erők, bár a Kossuth-címer visszavételét megígérték,³ éppen Légrády Sándorral újabb, az ő eszméiknek megfelelő címet tervez-

tettek 1957-ben. Ez lett az úgynevezett Kádár-címer. Az ugyancsak szovjet mintájú címer közepére, pajzsba helyezte a piros-fehér-zöld nemzeti színeinket. Szájhagyomány szerint még ezért a megoldásért is meg kellett küzdenie megbízóival.

Horváth Lajos

Légrády Csobán Ákos magánemlékv kiadása (2006 október)

JEGYZETEK

¹ Bertényi Iván: Új magyar címertan.

² Először közölte a Jövő Mérnöke, a Budapesti Műszaki Egyetem lapja 1956. október 23-án. 1956 sajtója. Tudósítások Kiadó, 1989. 1.

³ A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. évi 26. számú határozata értelmében a Magyar Népköztársaság címere a

Kossuth-címer. Ennek alapján Dedics Imre, posta-vezérigazgató a 21.910/postatitk. rendeletével elrendelte a Kossuth-címer használatát. Postaügyi Értesítő, Bp., 1956. dec. 8. Ez a lapszám a fejlécében már Kossuth-címerrel jelent meg.

A MAGDEBURGI JOG KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN. BESZÁMOLÓ A MAGDEBURGI EIKE VON REPGOW-ÖSZTÖNDÍJ KERETÉBEN VÉGZETT KUTATÁSOKRÓL

A Magdeburg városához kötődő Eike von Repgow-díj a német jogtörténet számára első jelentős német nyelvű mű, a Sachsenspiegel szerzőjének nevét viseli. Heinrich Apelnek a 13. századi mű alkotóját ábrázoló bronz plasztikáját Magdeburg, Sachsen-Anhalt tartomány fővárosa és a magdeburgi Otto von Guericke Tudományegyetem közös támogatásával ítélik oda. A minden évben kiosztott díjat Sachsen-Anhalt tartományhoz kötődő jelentős tudományos tevékenységet végző kutató kaphatja. Az odaítélő kuratórium 7 tagú, akik közül 3 fő a várost, 4 fő pedig az egyetemet képviseli. Az eddigi díjazottak között jeles német és külföldi nyelvészek, jogtörténészek szerepelnek. 1998-ban Prof. Dr. Ernst Echler nyelvész, 1999-ben Prof. Dr. Günter Mühlpfordt történész, 2000-ben Prof. Dr. Ruth Schmidt-Wiegand germanista és jogtörténész, 2001-ben Prof. Dr. Jürgen Goydke jogtörténész, 2002-ben Prof. Dr. Heiner Lück jogtörténész, 2003-ban Prof. Dr. Friedrich Wilhelm Ebel jogtörténész, 2004-ben Prof. Dr. Danuta Janicka lengyel jogtörténész kapta meg a díjat. Ez után változás történt a díj életében, és a már jelentős tudományos eredményt elért német és külföldi tudósok mellett, tudományos munkájuk kezdetén álló kutatókat is támogatnak a díj nevét viselő ösztöndíjjal. Az Eike von Repgow-ösztöndíj odaítélésére először 2005-ben került sor, amelyet a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Történeti Doktori Iskolában a Közép- és Korai Magyar Történeti Tanszéken működő doktori programban Dr. Ladányi Erzsébet egyetemi docens PhD-hallgatójaként, e sorok írója kapott meg. Az ösztöndíj ünnepélyes keretek közötti átadására 2005. november 24-én Magdeburgban került sor. A tudományos ülés keretében Európa legfiatalabb egyetemének, a magdeburgi Otto von Guericke Tudományegyetem rektora Prof. Dr. Klaus Erich Pollmann és a város polgármestere Bernhard Czogalla adták át az ösztöndíjról szóló oklevelet.

Az ezzel az eseménnyel párhuzamosan zajló *Das Magdeburger und Lübecker Recht als Grundlagen für ein neues Europa* címet viselő tudományos konferencián a korábbi díjazottak közül számosan jelen voltak. Prof. Dr. Friedrich Ebel *Rechtsenstehung und Rechtstransfer im Spiegel der Überlieferung (Magdeburger und Lübecker Recht)* címmel, Prof. Dr. Danuta Janicka *Zur Topographie der Städte des Magdeburger Rechts in Polen: Das Beispiel Kulm und Thorn* címmel tartottak előadást.

A fent említett konferencia címe is arra a német-országi intézmények valamint közép-, illetve kelet-európai kutatók közötti együttműködésre utal, amely feladatának a középkori német városjog ebben a térségben való elterjedésének vizsgálatát tekinti. Ennek a közös munkának a gondolata és működtetése, szervezése a Szász Tudományos Akadémia rendes tagjának, a Halléban és Wittenbergben működő Martin Luther Tudományegyetem Jogi és Gazdaságtudományi Karán a Polgári jog és az európai, a német és a szász jogtörténeti tanszék tanszékvezetőjének Prof. Dr. Heiner Lücknek a nevéhez fűződik. Mindkét intézmény kutatási tevékenységének része a Szász Tükör és a Magdeburgi Jog közép- és kelet-európai jelenlétének kutatása.

A lipcsei székhelyű Szász Tudományos Akadémiát 1846-ban alapították. A kisebb-nagyobb megszakításokkal működő intézmény három tartományhoz (Sachsen, Sachsen-Anhalt, Thüringen) kapcsolódó jelentős kutatási feladatokat lát el. Az Akadémia elnöke Prof. Dr. Uwe-Frithjof Haustein, helyettese Prof. Dr. Ernst Schlegel, a fenti témát is kutatási területének tekintő Filológiai-történeti Osztály pedig Prof. Dr. Heiner Lück irányítása alatt áll. Az Akadémia 70 tudományos munkatársának egyike Dr. Wieland Carls, aki korábban a Berlini Szabad Egyetemen tevékenykedő, 2005 decemberében elhunyt Prof. Dr. Friedrich Ebellel dolgozott együtt. 2000-ben jelent meg *Der Rechte Weg* című közös kétkötetes művük¹, annak a Friedrich Ebel által végzett felbecsülhetetlen értékű munkának a részeként, amelynek eredménye egyes Magdeburghoz köthető jogforrások felkutatása és kiadása. Carls a vezetője tehát annak a Szász Tudományos Akadémián működő műhelynek, amelynek témája a *Das sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas*. E műhely tudományos munkatársa a földrajzi nevek kutatásának területén jelentős eredményeket elért Dr. Inge Bily is. A Prof. Dr. Ernst Eichler és Prof. Dr. Heiner Lück akadémiai rendes tagok által irányított, Európa több országára kiterjedő tudományos munka célja annak a kutatása, hogy a német jog, különös tekintettel a Szász Tükörré és a Magdeburgi Jogra a közép- és kelet-európai országok közül melyekre és milyen hatást gyakorolt. A kutatásba eddig bevont országok Csehország, Észtország, Fehér-Oroszország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Oroszország, Románia, Szlovákia, Ukrajna és

Magyarország. Az elsősorban szláv nyelvterületekre kiterjedő munka a jogi természetű eredmények mellett nyelvészeti kapcsolatokkal is foglalkozik, azaz igyekszik felmérni, hogy a német nyelv milyen hatással bírt ezen országok jogi nyelvére. Megkísérik korabeli források vizsgálatával feltárni, hogy a német nyelvű szakszókincs és a német jogi intézmények a szláv nyelvekben milyen módon vannak jelen. E munka tudományos és szervezési, egyeztetési feladatai egyaránt az Akadémia műhelyére hárulnak. Az Akadémia könyvtárának részét képezi saját gyűjtésű házi könyvtárunk, amely országonkénti és nyelvenkénti bontásban rendelkezik a témához kapcsolódó példányokkal. Folyamatosan bővítik azt a mintegy 2500 címszót tartalmazó saját adatbázist is, amely a témában Németországban, illetve a kutatásba bevont országokban megjelent tanulmányokat, monográfiákat tartalmazza rövid megjegyzéssel a lelőhelyre vonatkozóan.

A kutatómunka mellett a szintén a tudományos tevékenység körébe tartozó, a témával foglalkozó tudományos konferenciák rendezése is része a Szász Tudományos Akadémia és a Martin Luther Tudományegyetem Jogi Karán működő Prof. Dr. Heiner Lück vezetése alatt álló tanszék által összefogott nemzetközi munkának. A 2006. augusztus 23. és 26. között a Sachsen-Anhaltban található Tangermündében megrendezett tudományos konferencia Tangermünde, die Altmark und das Reichsrecht. Impulse aus dem Norden des Reiches für eine europäische Rechtskultur címet viselte, fő témája pedig Johann von Buch, 14. század elején élt glosszator tevékenysége volt. A Szász Tudományos Akadémia munkatársai közül Dr. Peter Neumeister *Die Altmark in der Landes- und Reichsgeschichte des Spätmittelalters* címmel, Dr. Frank-Michael Kaufmann *Die Glossen zum Sachsenspiegel – Brücken zum Reichsrecht* címmel tartottak előadást. Kaufmann a vezetője annak a szintén a Szász Tudományos Akadémia keretei között működő Prof. Dr. Rolf Lieberwirth akadémikus által irányított tudományos műhelynek, amely a *Monumenta Germaniae Historica – Sachsenspiegelglossen* elnevezést kapta.

Prof. Dr. Heiner Lück tudományos tevékenységének elismeréseként 2006-ban az újraegyesítés óta eltelt 16 év alatt először Németország keleti területén, Halle an der Saale-ban rendezték meg szeptember 10. és 14. között a 36. Német jogtörténeti ülészakot. E konferencia VI. szekciójának témája a *Stadtrechte in Ostmitteleuropa* címet viselte. A szekció munkájának irányítója a münsteri egyetemről Prof. Dr. Ilpo Tapani Piirainen volt, a nyitóelőadást Prof. Dr. Ruth Schmidt-Wiegand tartotta, aki Stolp város példáján keresztül vizsgálta azt a jelen-

seget, hogyan hathatott egy városra egyszerre a Lübecki és a Magdeburgi Jog. A téma kapcsán létrejött nemzetközi együttműködést jól példázta az a tény, hogy a további előadók külföldről érkeztek. Közülük elsőként Dr. Marek Biszczanik lengyel germanista Schweidnitz és környékének városi jogával kapcsolatos kutatásait ismertette, majd Szlovákiából Dr. Ivan Chalupský levéltáros a mai Szlovákia területén végzett városjoggal kapcsolatos kutatásainak eredményeiről szólt, végül pedig Dr. Jolanta Karpaviciene litván történész a Magdeburgi Jog Litvániában való jelenlétéről tartott előadást.

A kutatás helyszínei

Magdeburg városának az idők folyamán többször bekövetkezett szomorú és tragikus pusztulásának kutatói szempontból egyik legsúlyosabb következménye, hogy a valamikor középkori metropoliszként emlegetett város történetére nézve napjainkban csak igen szerény emlékekkel rendelkezik. Így a helyi városi könyvtár (*Stadtbibliothek Magdeburg*), ugyan gyűjtőkörének tekinti a város történetét taglaló könyvek és folyóiratok gyűjtését, a kíváncsnál mégis jóval kisebb állománnyal rendelkezik. A könyvtár állománya a mostoha múlt ellenére rendelkezik az Altbestand és a Magdeburg és környékének történetét tárgyaló művek gyűjtésével foglalkozó Territorialkundlicher Bestand nevű részlegekben jó néhány a kutató számára értékes, a város történetéhez kapcsolódó, azzal foglalkozó – másutt nem, vagy csak nehezen fellelhető, főleg 19. századi – művel. Ezek közé tartoznak egyebek mellett F. W. Hoffmann² Magdeburg történetének első kiadása, az először 1866-ban megjelent *Geschichts-Blätter für Stadt und Land Magdeburg* című folyóirat példányai is. A könyvtár negyedik emeletén található az a centrum, amely a kutató modern kor szerinti technikai eszközigényét minden szempontból kielégíti. A Peter Petsch irányítása alatt álló intézmény lehetőségei szerint mind tudományos, mind technikai szempontból segíti a kutató munkáját.

A Magdeburgi Városi Levéltár (*Stadtarchiv Magdeburg*) is szerényebb iratállománnyal rendelkezik, mint ami a város gazdag és hosszú történelmi múltjából adódna. Következménye ez a város Harmincéves háború idején, 1631-ben bekövetkezett első megsemmisülésének és a várost a II. világháború utolsó évében, 1945 januárjában ért súlyos bombatámadásnak. 1631-ben a város pusztulásával együtt a középkori városi levéltár is elégett. A 19. századtól kezdődően egyre nagyobb érdeklődés mutatkozott a város múltja iránt,

és ez a tudományos igényű gyűjtőmunkára is jótékony hatással bírt. Az ezt a feladatot ellátó két alapvető városi intézmény, a városi könyvtár és a városi levéltár 1913-ig egy kézben volt. A két intézmény teljes körű szétválasztására 1940-ben került sor. 1940. április 1-jétől a városi levéltár önálló intézményként működik. A II. világháború alatt az állományt a megóvási kísérletek ellenére sem sikerült teljes egészében megmenteni. Az óvárosra vonatkozó A I jelű iratok, a Guericke és az Alemann család iratai, az oklevélgyűjtemény és a pecsétgyűjtemény áldozatul estek a várost ért súlyos légi támadásnak. A levéltár rendelkezik egy 20 ezer kötetes könyvtárral is, amelynek különösen fontos és értékes részét a *Magdeburgica* részleg teszi ki. Ebben régi, többnyire eredeti kiadású, Magdeburg városához kapcsolódó történeti, jogtörténeti művek is megtalálhatóak. A város középkori történetéhez tartozó oklevelek, ülnöki döntvények gyűjtése is a levéltár gyűjtőköréhez tartozik, és *Forschungsstelle Magdeburger Recht* elnevezéssel külön részleget képez. Ezek közül az egyik legteljesebb és eddig legrendezettebb gyűjtemény Görlitz városához kapcsolódik. Az oklevelek másolati példány formájában vannak a levéltár tulajdonában. Ennek a munkának a felelőse Marion Perrin tudományos munkatárs, aki a levéltár vezetőjével Dr. Maren Ballersttel együtt a Magdeburg városának történeti múltját kutatók lelkes segítői.

A magdeburgi Otto von Guericke Tudományegyetem mint Európa legfiatalabb egyetemének egyike, hagyományait tekintve elsősorban a műszaki tudományok területén rendelkezik jelentős eredményekkel és kutatási háttérrel. Jogtörténeti vonatkozásokat tekintve az egyetem könyvtára főleg modern művekkel áll a kutatók rendelkezésére.

A kutatás további helyszíne a Lipcsében működő *Deutsche Bücherei*, amely Németország kettészakításáig tulajdonképpen a nemzeti könyvtár szerepét töltötte be. Az NSZK létrejötte után azonban Frankfurt am Main-ban alapítottak egy másik nem-

zeti könyvtárat is, amelyet az újraegyesítés után sem szüntettek meg. Így ma a 2006. június óta egységesen *Deutsche Nationalbibliothek*-nak nevezett intézmény három székhellyel – Lipcse, Frankfurt a. M., és a zenegyűjteménynek otthont adó Berlin – működik. A hosszú távú tervek szerint mindhárom intézmény egy helyen, Lipcsében fog majd működni. A Német Nemzeti Könyvtárnak megfelelő intézmény, a *Deutsche Bücherei* viszonylag későn, 1913-ban jött létre, így állományát tekintve ettől az évtől kezdve áll rendelkezésre biztos forráslelőhelyként. A könyvtár tevékenységi körének tekinti a mai németországi, illetve német vonatkozású külföldi megjelenésű művek gyűjtését kívül a megalakulása előtti időben kiadott német vonatkozású könyvek beszerzését is, és ennek érdekében jelentős anyagi erőt áldozva és az egyes művek antikváriumokban való fellelésére fáradságot nem kímélve törekszik. Ennek köszönhetően számos 19. században, illetve a 20. század elején a témában megjelent kiadványt is megtalálhat a kutató a *Deutsche Nationalbibliothek*-ban. A téma bőséges irodalmából a régebbi és a legújabb forráskiadványok és elemző írások közül számos fellelhető itt. Egyebek mellett Hermann Wasserschleben³ német jogforrásgyűjteménye, Paul Laband⁴ művei, Gustav Homeyer⁵ a kutatás számára alapvető fontosságú műve, Ernst Theodor Gaupp forráskiadványai, Raimund Kaindl⁶ magyar vonatkozásokat is taglaló műve, Friedrich Orloff⁷ jogforrásokat tartalmazó gyűjteménye, Leman⁸ kiadásában a Kulm-i Jog található itt meg.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történeti Iskolájában a Közép- és Koraújkori Magyar Történeti Tanszéken folyó doktori képzés keretében Dr. Ladányi Erzsébet egyetemi docens tevékenysége irányította figyelmet nemzetközi, elsősorban németországi kutatások tekintetbevételére, és ezért próbáltam meg a magdeburgi ösztöndíj elnyerését.

Nikolicza Erika

JEGYZETEK

¹ Ebel, Friedrich-Carls, Wieland-Schelling, Renate: *Der Rechte Weg. Ein Breslauer Rechtsbuch des 15. Jahrhunderts.* Köln-Weimar, 2000.

² Hoffmann, Friedrich Wilhelm: *Geschichte der Stadt Magdeburg nach den Quellen.* Magdeburg, 1845.

³ Wasserschleben, Hermann: *Sammlung der deutschen Rechtsquellen.* Band 2. Leipzig, 1892, Aalen, 1969. (*Deutsche Rechtsquellen des Mittelalters*)

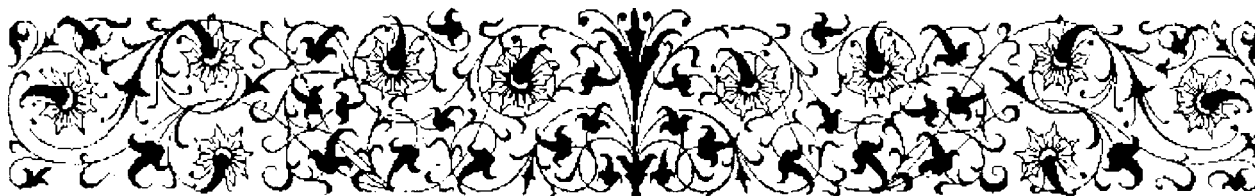
⁴ *Magdeburger Rechtsquellen, zum akademischen Gebrauch.* Hrsg. von Laband, Paul. Königsberg, 1869.

⁵ Homeyer, G.: *Die deutschen Rechtsbücher des Mittelalters und ihre Handschriften.* Berlin, 1856; Weimar, 1931/1934.

⁶ Kaindl, Raimund: *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern.* Gotha, 1907.

⁷ Orloff, Friedrich: *Sammlung deutscher Rechtsquellen.* In 2 Bänden. Jena, 1836, Jena, 1860, Aalen, 1967.

⁸ *Das alte Culmische Recht.* Hrsg. von C. K. Leman. Berlin, 1838., Aalen, 1969.

INTERCONGRESS NAGYKANIZSA. NEMZETKÖZI
HERALDIKAI ÉS GENEALÓGIAI KONFERENCIA,
NAGYKANIZSA, 2007. JÚNIUS 2–3.

A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság 2007. június 2–3. között nemzetközi heraldikai és genealógiai konferenciát szervezett Nagykanizsán, a Vasemberházban, a helyi városi önkormányzat és a polgármesteri hivatal támogatásával. A konferenciára a hazaiakon kívül Szlovákiából, Ausztriából, Szlovéniából és Romániából érkeztek előadók. Az ünnepélyes megnyitót Röst János Nagykanizsa megyei jogú város alpolgármestere és Bertényi Iván egyetemi tanár, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság elnöke tartotta.

Az első előadást a svájci Vevey-ben élő *Vajay Szabolcs*, a Magyar Heraldikai és Genealógia Társaság díszelnöke tartotta, *Táguló tanulmányok: a genealógiától a proszopográfiáig és a heraldikától az emblematikáig. Nemzetség és jeltan* címmel. A nemzetségrajznak is nevezett proszopográfia átfogó, szellemes összefoglalását kapta hallgatóság.

Jozef Novák, a Szlovákiai Genealógiai és Heraldikai Társaság díszelnöke *Napjaink heraldikája Szlovákiában* címmel tartott tájékoztatót a Szlovákiában zajló szakmai folyamatokról. Fél évszázados kutatómunkájának összegzése után Kassa és Pöstyén újkori címertörténetén keresztül mutatta be a történelmi címerek szerepét az újak megalkotásánál. Szót ejtett a hibás címerekről is; Szlovákiában is gyakori, hogy a település vezetői határozzák meg, mit tartalmazzon a címer, és hogy nézzen ki, de a laikus városi vezetőkön kívül a rossz mesterek, rajzoló, festők is sokat vétenek a heraldika szabályai ellen. Tájékoztatót a 2007-ben megjelenő szlovákiai heraldikai regisztrum hatodik kötetéről, amellyel immár több mint kétezer címer válik publikussá.

Csizi István levéltáros (Magyar Országos Levéltár) *A birodalmi sas magyar főnemesi családok címereiben* című előadásában végigvitte a magyar főnemesi

címeradományokban szereplő sas motívumot. Kitért a Thurzó, a Rákóczi, a Thököly címerekre, magyarázatot keresve annak okára, hogy miért alkalmazták oly gyakran, különösen az erdélyi főnemesek címereiben a birodalmi sást

Körmendi Tamás, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Történeti Segédtudományok Tanszékének oktatója a *Középkori város-címerek pajzstartói* című előadásában a téma vázlatával ismerkedhettünk meg. Példaként Kassa város címerének angyalokat ábrázoló pajzstartóját mutatta be.

Zdenko G. Alexy, a Szlovákiai Genealógiai és Heraldikai Társaság alelnöke *Kommunalheraldik in der Gebrigsregion Hohe Tatra* című előadásában a Magas-Tátra körzetében lévő 15 város, település, köztük Késmárk, Tátralomnic címerét mutatta be. Zdenko szakmai szempontból helyesnek ítélte az 1950-es években a kommunális heraldikában megindult gyakorlatot.

Az első ülés szak végén *Czupi Gyula*, a Halis István Városi Könyvtár igazgatója tartott összefoglalót a város történetéről, címeréről és főbb építészeti nevezetességeiről, valamint város környékének természeti értékeiről.

Georg Scheibelreiter bécsi egyetemi tanár *Wappen als Geschichtsquelle. Einige grundsätzliche Überlegungen* címmel tartott a címerek mint történeti források témakörben előadást.

Harmath S. Arisztid, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság főtítkárhelyettese *Genealógia és nemzettudat* című esszéjében a családtörténet és a nemzeti identitástudat egymásra hatását fejtette ki. Előadásában elsősorban a hazai némettség, és zsidóság, valamint a kivándorló magyarságnak a család kutatásban is megnyilvánuló, a magyar haza iránt érzett kötődését elemezte.

Rüsz-Fogarasi Enikő, a kolozsvári Babeş–Bolyai Egyetem oktatója *Kolozs vármegyei szolgabírák* címmel az archontológia eddig kevésbé ismert területén végzett kutatásáról számolt be.

Makai Ágnes, a budapesti Hadtörténeti Múzeum nyugalmazott főigazgató-helyettese *Az 1848–49-es magyar emigráció falerisztikája* témakörben a forradalom után Törökországba, Itáliába és az Amerikai Egyesült Államokba emigráltak kitüntetéseiével foglalkozott. A különböző katonai és hivatali pályákon tevékenykedő emigrációs magyarság a befogadó országban erkölcsi támaszt nyújtó magas kitüntetésekhez jutott. Törökországban az 1851-ben alapított Medzsidi Rendet, a Dicsőség Rend Érdemérmét (1853), a Krími Emlékérmét (1855) és a Kars Emlékérmét adományozták a harcokban kitűnt magyaroknak. Itáliában a Szent Mór és Lázár Rend, a Savoyai Katonai Érdemrend, valamint a Katonai Vitézségi Érem volt a leggyakoribb magyaroknak is adományozott katonai elismerés, de többen megkapták a II. Viktor Emánuel által 1865-ben alapított, az Olasz Egységért és Függetlenségért Vívott Háború Emlékérmét. A katonai emigrációs magyarság saját maga is megszervezte a mára a múzeumok legbecselesebb darabjaként őrzött elismerését, a Honvéd Emlékérmét.

Sallay Gergely Pál, a budapesti Hadtörténeti Múzeum gyűjteményvezető muzeológusa falerisztikai témát dolgozott fel, *Japán–magyar katonadiplomáciai kapcsolatok és kitüntetésadományozás, 1938–1944* címmel. Az adományban részesültek főként a katonai hírszerzés és elhárítás terén jeleskedtek. A magyarok elsősorban a Szent Kincsend közép- és lovagkeresztjét, a japánok a Magyar Érdemrendet kapták.

Richard Hufschmied, a bécsi Heeresgeschichtliches Museum gyűjteményvezetője *Österreichisches Befreiungsmedaille (1946). Ehrenzeichen für die Verdienste um die Befreiung Österreichs (1976)* és *Friedrich Tusek az Österreichische Gesellschaft für Ordenskunde* képviselőjében a *Die Dekorationen des Militärverdienstkreuzes 1849–1945* címmel tartott előadást.

Három előadás hangzott el a magyar Szent Korona kérdéskörében. Kóczy T. László és Várlaki Péter a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem professzorai *A Velencei Szent Márk Székesegyházban található Pala d'Oro (főoltár hátlap) és a Szent Korona zománcképeinek összehasonlító elemzése* tárgyában tartottak rendkívül szellemes, új megvilágítású kutatásaik eredményéről előadást.

A fentiekkel homlokegyenest más feldolgozást is tartalmazó előadást tartott Holler László budapesti tudomá-

nyos kutató, *A magyar királyi korona keletkezéstörténetének ellentmondásmentes elmélete* címmel.

Walt F. Jurečič a ljubljana Heraldikai és Zászlótani Egyesület képviselőjében *Heraldische Theorie und ihre problematik in der heutigen Zeit* címmel adott összefoglalást a szlovéniai kommunális heraldika problémáiról. Előadásából megtudhattuk, hogy Szlovéniában hasonló problémákkal küzdenek, mint Magyarországon vagy Szlovákiában. A helyi önkormányzatok az 1950-es évektől kezdve meghatározó szerepet játszottak a címerek megalkotásában, amelyek között sok, szimbolikájában és színeiben hibás címer található. Szlovénia önállósága óta bekövetkezett változások helyes irányba fordították a kommunális heraldika ügyét. 1993-ban törvényt hoztak arról, hogy az új címereket az önkormányzatok kezdeményezhetik, de annak végleges változatát központi hatóság hagyja jóvá, majd az új címet a Szlovéniai Központi Levéltárban le kell adni. A szlovén települések közül még számosnak helytelen, korábban keletkezett címe van, amelyek átalakításához még hosszú időnek kell eltelnie.

Szluha Márton a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság választmányi tagja *Címeres levelek Nyitra megye levéltárában* címmel kutatásainak eredményéről számolt be. Becslése szerint Nyitra vármegyében mintegy kétezer nemeslevelet hirdettek ki. Következtetését Romhányi József, a 19. század elején működő levéltáros munkásságából, Ethey Gyulának a Magyar Családtörténeti Szemlében közzétett cikkeiből, az 1639. évi megyei és az 1754–1755. évi országos nemesi összeírás adataiból, valamint levéltári kutatásaiból vont le. A török háborúk időszakára érvényes társadalomtörténeti megállapításai az ország legtöbb vármegyéjére érvényesek. A török háborúknak köszönhetően Nyitra vármegye déli területén élők főként hadi érdemekért, míg az északi részen élők elsősorban gazdasági működésük eredményeként szerezhettek nemességet.

Pandula Attila az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történelem Segédtudományai Tanszékének egyetemi docense *Egyes magyar armálisok falerisztikai vonatkozásairól* címmel tartott előadást. Az előadó kilenc nemesség- és címeradományozó oklevél feldolgozásával elsőként foglalkozik ezzel a témával. A címereslevelek között igen kevés a falerisztikai vonatkozású, ezért ezek tudományos értéke igen jelentős. A bemutatott oklevelek között található Garai Miklós nádor 1416-ban kelt oklevele, amely a Sárkány és a Kendő Rend ábrázolását tartalmazza.

Különleges példány az 1721-ből származó, Farkasch Tivadarnak adományozott, a Magyar Országos Levéltárban őrzött oklevél. A római–bizánci nemes- és címeradományt tartalmazó oklevélben az adományozott megkapta a Konstantin Rend lovagja címet is; különös értékét az szolgáltatja, hogy bár a címernek nincs falerisztikai vonatkozása, az oklevél részletesen bemutatja az adományozott lovagrendi jelvényeket. Az ismertett oklevelek címerábrázolásában feltűnik még a Lipót, a Szent István, a Katonai Mária Terézia Rend jelvénye, vagy a ritkaságzámba menő uralkodói kegyelmi érem (Püchler Károly József bárói rang és címeradománylevele, 1770). Különösen érdekes az 1837-ben kelt. Lettinger Antal nemesség- és címeradományozó oklevele, amelyben a címer fő motívuma a napóleoni háborúkban kapott Ezüst Vitézségi Érem lett.

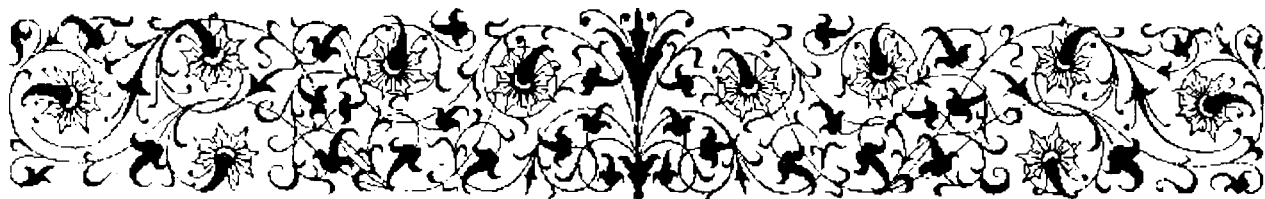
Rainer Pál, a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum régész-muzeológusa a múzeum egyik különleges darabját dolgozta fel *Egy heraldikai díszítésű német késő reneszánsz ládika* címmel. A múzeumba 1905-ben került, 33 cm hosszúságú, 16 cm magasságú és széles-

ségű tárgy 1623. évi keletkezésének idejét a heraldikai díszítés elemzésével lehetett megállapítani. A ládikán szereplő császári pár címerein kívül a korabeli választófejedelmek jelképei láthatók, amelyből a választófejedelmek archontológiájának segítségével jutott következtetésre az előadó.

Vitek Gábor, a Fejér Megyei Levéltár levéltárosa *Szent István király alakja Fejér vármegye jelképein (címer, zászló, pecsét)* címmel foglalta össze legújabb kutatásait. A jól kidolgozott előadásban a 17. századi kezdetektől a 2003-ban hozott jogszabályig ismertette témáját.

A konferencia utolsó előadását Szemán Attila tartotta, *Selmecbánya címerének címertartói* címmel. A nagy ívű előadásban a témát az 1275-ből fennmaradt selmecbányai pecséttel kezdte, amely még nem tartalmazott címertartókat, majd jutott el az első pajzstartó sárkányt ábrázoló, 1490-es keltezésű címeres pecséten át a 18. századi gyíkábrázolásig.

Kollega Tarsoly István

KÖNYVISMERTETÉS

Szögi László: *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára. Repertórium.*
Gyulafehérvár–Budapest, 2006. 350. (Erdélyi római katolikus levéltárak
1. Szerk.: Szögi László, Bernád Rita)

Természetes, hogy Erdély történetének, eme országrész és a magyar királyság más tájai közötti kapcsolatok múltjának a kutatásában nélkülözhetetlenek a különböző felekezetek gyűjteményei. Arról, hogy pl. szerencsés módon mennyi értékes dokumentumot rejt a református egyház Kolozsvárott található gyűjteménye, tanulmányok sora tanúskodik. Sajnálatosan a gyulafehérvári katolikus érsekség, illetve az erdélyi káptalani egyházi kezelésben lévő gyűjteménye nem rendelkezett megfelelően rendezett s rendszerezett levéltárral ahhoz, hogy a kutatók az elmúlt évtizedekben használni tudják. Pedig az előző évszázadok pusztulása és pusztításai ellenére is nagy értékű iratanyagról van szó. Erről tanúskodik az a tény, hogy az itt őrzött dokumentumok egyike-másika feltűnt forráskiadványokban. A Kolozsvárott őrzött anyagot használta pl. Szabó T. Attila, Jakó Zsigmond.

Miközben a gyulafehérvári érseki levéltár egyházi kezelésben volt, addig az erdélyi káptalan egykori levéltára ma több helyen, különböző intézményekben található. Az 1882:23. tc. értelmében az erdélyi káptalan és a kolozsmonostori konvent hiteleshelyi levéltárát (benne a fejedelmi kor dokumentumaival), az erdélyi kormányhatóságok levéltárait egyesítették a Magyar Országos Levéltárral. Így a fejedelmek időszakának legfontosabb forrásai Budapesten kutathatók. A hiteleshelyi és a magánlevéltár szétválasztása sehol sem valószínűsíthető meg tökéletesen, így eme korszak dokumentumai fellelhetők a gyulafehérvári gyűjteményekben is. Az az anyag, ami a városban maradt, hányatott sorsot ért meg. A káptalani levéltár

legértékesebb részét, mintegy 12 folyóméternyi (60 láda) dokumentumot (jóformán az összes középkori oklevelet), amelyek az 1246–1912 közötti időszakban keletkeztek, a biztonságos őrzés megteremtése végett 1912-ben szállították át a Batthyaneum épületébe. Midőn a Batthyaneum állami kezelésbe került, a káptalani levéltár s a kolozsmonostori konvent levéltári gyűjteménye a román állam tulajdonába ment át. Az anyag egy jelentős hányada azonban továbbra is egyházi kezelésben maradt.

Az érseki gyűjtemény és káptalani levéltár ezen része, amelyet az érseki palotában és a székesegyház tornyában őriztek, az elmúlt évtizedekben pusztult. Sok esetben az iratok régi rendje megbomlott, szerves fondok összekeveredtek. Elodázhatatlan feladattá vált, hogy a romániai rendszerváltás után kedvezővé váló helyzetben az érsekség páratlan történelmi jelentőségű levéltári anyagát megmentse, és a kutatók számára hozzáférhetővé tegye. A gondolatot dr. Cicutti Lajos, Rómában élő jogász vetette fel az 1990-es évek elején. A tervet elfogadta a főegyházmegye vezetése. A levéltár helyreállításának, illetve újrateremtésének (mondhatni: történeti jelentőségű) feladatát Szögi László, Bernád Rita, illetve az ELTE levéltár szakos hallgatói végezték el. A munkálatokat Szögi László szervezte, irányította. Alkalmanként egy-egy magyarországi levéltáros segédkezett. A feladat nem volt egyszerű, hisz az anyag egy részét fertőtleníteni vagy éppen restaurálni kellett. A Papnevelde 38 folyóméternyi iratmennyisége a rendezés során került elő. 8–9 esztendei tervszerű, áldozatkész munka eredmé-

nyeként ma kutatható állapotban, rendezetten, megfelelő raktári körülmények között őrzik a mintegy 1000 iratfolyóméternyi anyagot, s elmondható, az erdélyi (és kárpát-medencei) tudományos kutatás egy újabb jelentős levéltárral gyarapodott. Erről a kitartó munkáról tanúskodik a Szögi László által készített szép repertórium-kötet.

A levéltár bizonyos részeiről korábban is készültek áttekintések. 1906-ban Beke Antal készítette el a káptalani levéltár mutatóját. 1940-ben Boros József állított össze segédletet a káptalan gyűjteményéről. Azonban mindkét mű csak kéziratban olvasható. Ám az érsekségen található anyag egészéről átfogó ismertető mind ez idáig nem készült.

Az igényes kiállítású könyvet dr. Jakubinyi György gyulafehérvári érsek szavai vezetik be. A gyűjtemény sorsáról, a rendezés történetéről és elveiről Szögi László körültekintő bevezetése tájékoztatja az olvasót.

A levéltárosok a levéltári rendszer kialakításakor kevés példára támaszkodhattak. Figyelembe vették ugyan a magyarországi gyakorlatot, ám természetesen nem hagyhatták figyelmen kívül az erdélyi sajátosságokat, s számolniuk kellett a nagyarányú iratpusztulással is. Szögi László és munkatársai az érseki gyűjteményt, a káptalani magánlevéltárat, az Erdélyi Katolikus Status Levéltárát egy összetartozó levéltári egységnek tekintették. Eljárásukkal egyet kell érteni, hisz összetartozó, egymással összefüggő intézményekről van szó.

Hét levéltárat (fondcsoportot) alakítottak ki. A tulajdonképpeni érseki levéltár, a káptalani magánlevéltár és az érsekség gazdasági levéltára mellé (a magyarországi katolikus egyházi levéltárakban ez a három fondcsoport szintén megtalálható) negyediknek az Erdélyi Katolikus Status Levéltára került, amit Kolozsvárott őriznek. Az ötödik csoportba helyezték el az egyéb szervek iratait. A hatodik egységet a személyi hagyatékok alkotják. A hetedik csoportot a különböző gyűjtemények képezik.

Az egyes fondcsoportokat további fondokra és állagokra bontották. A levéltárosok arra törekedtek, hogy lehetőségek szerint a fondok eredeti rendjét állítsák helyre, de erre nem mindig volt módjuk. A fontosabb állagokhoz még a megfelelő hivatalok készíttetek iktatókönyveket, segédkönyveket. Ám pl. a rossz őrzési körülmények miatt, az érseki hivatal 18. század második felében, illetve a 19. század első felében keletkezett iktatókönyvei s egyéb segédletei részben megsemmisültek. Sok esetben tehát az iratok egyenkénti átnézésében reménykedhet a kutató.

Minden egyes levéltári egységről, a kutatás módzatairól az egységek előtt olvasható alapos bevezetők tájékoztatják az érdeklődőt. Szögi László arról sem feledkezett meg, hogy – ahol ez lehetséges volt – az iratkezelés fejlődéséről tájékozzék az olvasó.

Az iratanyag kisebbik hányadát teszik ki az 1716 előtti dokumentumok. Összesen mintegy 900 iratról, oklevélről van szó. A legrégebbi eredeti dokumentum 1429-ből maradt fenn. Ez a csekély (ám igen értékes) mennyiség nem csak az iratok pusztulásával magyarázható, nem csak az a körülmény teszi érthetővé, hogy a káptalani levéltár legrégebbi része a Batthyaneumban található, hanem azzal is, hogy a gyulafehérvári püspökséget csupán 1716-ban szervezték újjá. Az egyházmegye 18. századi viszonyaira bőségesebb anyag áll rendelkezésre. A gyűjtemény elsősorban a 19–20. század kutatója számára kínál több lehetőséget.

Nehéz rövidre szabott ismertetésben az érseki levéltár egészéről részletes képet adni. A különböző iratsorozatok között megemlíthetjük a Canonica Visitatio-k kötetait, az anyakönyvi másodpéldányokat (sajnos mindenütt akadnak hiányzó évek). Sajnálatos, hogy Kolozsvár anyakönyvei hiányoznak a levéltárból. Szerencse, hogy fennmaradt a gyulafehérvári papnevelde anyaga. Családtörténeti szempontból érdekesek lehetnek a papok személyi nyilvántartásait őrző dobozok.

A gyulafehérvári káptalan magánlevéltárának értékes részét képezik az 1759-től kezdve folyamatosan meglévő jegyzőkönyvek, amelyeknek utolsó kötete 1940-ből maradt meg. A káptalani iktatott iratok, illetve vegyes iratok közötti tájékozódást segítik elő a szerencsésen megmaradt segédletek.

A levéltári anyag gazdaságtörténet szempontjából fontos részét képezik a különböző számadások, elszámolások, amelyek a hajdani püspökség gazdálkodásáról tanúskodnak. Fájó hiány, hogy a püspöki úriszék működését mindössze hat doboz dokumentálja. Sokat segítettek a levéltárosok annak a társadalomtörténésznek, aki az uradalmi tisztviselőréteggel foglalkozna, hisz az iratok közül kigyűjtötték az uradalmi tisztviselők névsorát. Gazdaságtörténeti jelentőségű fondok természetesen a többi fondcsoportban is találhatóak.

Erdélyi sajátosságnak számít az Erdélyi Katolikus Státus, amely a fejedelmi korszakban jött létre, s a katolikus hívek, az egyházmegye önkormányzati szerve volt. A mintegy 150 folyóméternyi iratanyagból álló levéltár Kolozsvárott található. A 19. század második felének története szempontjából értékes forrásanyagot képeznek jegyzőkönyvei, illetve a státusgyűlések

jegyzőkönyvei. A státushoz tartozó uradalmak (pl. Kolozsmonostor) iratai között akadnak ugyan régebbiek is, ám az anyag a 19. század elejétől folyamatos.

Az V. fondcsoportba tartozó intézmények közül a kolozsvári jezsuiták és piaristák levéltára említendő meg. Jelentős iratanyaggal rendelkezik a gyulafehérvári Mailáth Gimnázium. A VI. fondcsoportban olyan személyiségek életére lehet kutatni, mint pl. a levéltáros Beke Antal, a püspökök közül Batthyány Ignác, Márton Áron, Mailáth Gusztáv Károly, az Erdély történetével foglalkozó Bíró Vencel, György Lajos egyetemi tanár stb. A VII. fondcsoport gyűjteményeket foglal magában. Ide kerültek a püspöki körlevelek, fényképek, a pecsétgyűjtemény. A repertóriumból ki-

derül, hogy a levéltár 225 térképe, 594 templom felújítási terve ugyancsak ebben a fondcsoportban található. Az oklevélgyűjtemény (köztük számos középkori okmány másolata) szintén ehhez a fondcsoporthoz tartozik. A kötetet román és német nyelvű összefoglaló zárja. Bizonyos, hogy az alapos és világosan áttekinthető repertórium fel fogja kelteni ismét az érdeklődést ezután a levéltári anyag után.

A repertórium tanúsága szerint a plébániák történetére értékes anyag található Gyulafehérvárott. Ám az egyes plébániákon számítani lehet olyan iratokra, amelyek védelemre szorulnak, s megőrzésre érdeme-
sek.

Draskóczy István

*Bernád Rita: A Gyulafehérvári Érseki Levéltár
és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára II. Oklevél és iratjegyzék. Canonica Visitatiok mutatója.
Gyulafehérvár–Budapest, 2006. 282.
(Erdélyi Római Katolikus Levéltárak 2. Szerk.: Szögi László, Bernád Rita)*

A Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár rendezése során az értékes oklevelekből (1275/1429–1992) külön gyűjteményt alakítottak ki. Rajtuk kívül még számos olyan különös történeti értékkel rendelkező dokumentum került elő, amelyről a levéltárosok úgy vélekedtek, hogy érdemes rájuk a kutatók figyelmét felhívni. A róluk készített jegyzék kezdetben a gyulafehérvári püspökség helyreállítása (1716) előtti iratokat, okleveleket tartalmazta, utóbb azonban a listát az 1992-ig terjedő időszak emlékeivel egészítették ki. Bernád Rita kitartó munkával a jegyzékbe felvett dokumentumokról rövid fejrögzeteket készített, amelyeket a jelen, szép kiállítású kötetben bocsátott közre. Előre bocsájthatjuk, a művet gyakran fogják a kutatók fellapozni. A gyűjtemény az érseki levéltár minden 1716 előtti dokumentumáról hírt ad, míg az utolsó 300 évből csak a fontosnak ítélt okmányokat találja meg benne az érdeklődő.

A tartalmi kivonatoknak nem az volt a célja, hogy a kérdéses (sokszor terjedelmes) forrás minden vonatkozását tartalmazza, hanem a szerző arra törekedett, hogy kivonatai révén az érdeklődők figyelmét hívja fel az egyes okmányokra. Igaz ugyanakkor, hogy a kutató szívesen olvassa a bővebb tartalmi kivonatokat, bár kutatás során az eredeti dokumentumok vizsgálata aligha kerülhető meg.

Bernád Rita műve összesen 1030 darab regesztát tartalmaz (megjegyezzük, hogy néhány kivonat szö-

vegezése nem egészen világos [pl. 15., 19., 50. sz. stb.], néhol sajtóhibára akadunk). Az 1224–1526 közötti korszakot 46 szöveg képviseli. A 16. század hátralévő részéből 41 tartalmi kivonatot találunk a kötetben. A könyv elsősorban a 17. század (különösen az Apaffy-korszak) kutatóinak érdeklődését fogja felkelteni, hisz 646 regeszta szól erről a korszakról. A szerző összesen 209 18. századi iratnak készítette el a tartalmi kivonatát. Ezen évszázad kutatóiban talán hiányérzet fog támadni a regeszták viszonylag alacsony száma miatt, azonban a megelőző évszázadokhoz képest már ebből a korszakból több dokumentum maradt fenn.

A tartalmi kivonatok önmagukban tanúsítják, hogy a most létrehozott levéltár milyen különböző témák kutatását teszi lehetővé. Mondani sem kell, hogy számos egyháztörténeti vonatkozású regesztát találunk a kötetben. Sok kivonat szól a gyulafehérvári püspökség birtokairól (pl. Alvinc). Több regeszta számadásokra hívja fel a figyelmet (195. sz., 1646., a havasalföldi hadjáratban részt vevő lovas és gyalogos katonák költségei; 270. sz. az erdélyi fejedelmi udvar bevételei, kiadásai 1659-ből; 276. sz. a dési sóbánya számadása 1660-ból; 323. sz., a porta számára készített 12 arany kupa ára; 895. sz., 1715., az alvinci uradalom urbárium; stb.). Tán felkeltheti a figyelmet (a vártartomány gazdag forrásanyaga ellenére) Gyalu 1643-as és 1648-as (190. sz.), nem publikált, s – e sorok írójának tudomása szerint – eddig nem hasznosított urbárium (Jakó Zsigmond:

A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944. XCVII., illetve David Prodan: *Iobăgia în Transilvania în secolul XVII-lea. I–II.* București, 1986–1987. passim), hisz 1639 és 1648 között jelentős építkezések folytak itt. Az erdélyi szászokról, Vízaknáról több regesztá szol. A dokumentumok jó része eredeti, de találunk olyan kivonatot, amely a levéltár birtokában lévő későbbi másolat alapján készült el.

A gyűjteményben található középkori vonatkozású regeszták döntő része Mohács előtti oklevelek 18. századi (valószínűleg igen különböző színvonalú) másolatai, illetve átírásai alapján készültek, amelyek eredeti példányai számos esetben a Gyulafehérvári káptalan levéltárában fedezhetők fel. Ebből a tényből következik, hogy a kötetben a dokumentum állapotáról, pecsétjéről olvasható megjegyzések nem az eredeti oklevélre, hanem a 18. századi másolatra vonatkoznak.

A levéltár tulajdonában lévő legrégebbi eredeti oklevél a váradi káptalan 1429. április 20-án kiadott okmánya (2. 6. sz. – részlete a borítón látható), amely I. Károly 1313. július 20-án (s nem június 21-én, vö. Erdélyi okmánytár II. Regesztákban jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Bp., 2004. 212. sz.) kiállított oklevelét tartalmazza. Anjou uralkodónk, IV. László 1275-i okmányát írta át, amelyben a király megerősítette az erdélyi püspökséget Kolozsvár birtokában. Nem derül ki a regesztából, hogy az 1325. december 6-i (9. sz.) oklevél, amely Scolcha és Pachaga eladásáról szol (vö. Erdélyi okmánytár i. m. 546. sz.), középkori avagy későbbi másolat-e.

A kötetben fellelhető középkori dokumentumok jó része azonosítható Beke Antal Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárott (Gyulafehérvárt maradt okiratok) c. összeállításában (Történelmi Tár 1892–1893.), az eredeti példányok alapján készített tartalmi kivonatokkal. Több oklevél valószínűleg más forráskiadványban lelhető fel (pl. 21. sz., amely a nagyszombeni ispotályról szol: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* VI. Hrsg. Gustav Gündisch. Bukarest, 1981. 3453. sz.). A 17. sz. oklevél eredetije Eperjes város tulajdonában van (Iványi Béla: *Eperjes szabad királyi város levéltára.* Szeged, 1932. 228. sz., DF. 228620.), a 20. sz. okmány alighanem a Magyar Országos Levéltárban a DL. 29519. jelzet alatt őrzött oklevéllel azonosítható (eredetileg Gyulafehérvári káptalan országos levéltára). A 46. sz. oklevél (1526. ápr. 23.), amelyben a Hétszék az erdélyi káptalan előtt tiltakozott Alvinc és Borberek eladományozása ellen, a Gyulafehérvári káptalan I. protocol-

lum kötetének első dokumentuma (DL. 31171). Ezen kívül több másolata is ránk maradt (16. század közepéről: Wien, Hofkammerarchiv, Nr. 373. 66–67., 18. század: DL. 38767, DL. 104812). A középkori dokumentumok nagyobbik hányada más levéltárakban vagy forráspublikációkban tehát fellelhető. A kora újkori iratok kiadása utáni nyomozás azonban már sokkal nehezebb feladat. Így cseppet sem jöhat fel a szerzőnek, hogy a kiadvány egysége érdekében nem járt utána annak, hogy az általa regesztázott okmányok hol jelentek meg. Bizonyos, hogy a kötetben említett oklevelek és iratok nagy része ismeretlen a kutatók előtt.

Négy középkorinak tekintett kivonat – e sorok írójára szerint – bővebb magyarázatot érdemelt volna. A 4. és 5. sz. alatt felvett 18. századi átiratban fennmaradt dokumentumok nem rendelkeztek dátummal, de Bernád Rita 13. századnak tartotta őket. Sajnos az igen szűkszavú kivonatok ez esetben nem segítik a kutatót a kérdés eldöntésében. Ugyancsak több figyelmet érdemelt volna a 45–46. sz. alatti két keltezellen forrás, amely az erdélyi püspökség gyulafehérvár-szentmihálykői és gyalui vártartományának jövedelmeiről tájékoztat. Bernád Rita mindkettővel kapcsolatban az 1523. november 23-i dátumot állapította meg. A korábbi levéltári jelzet alapján a két kimutatás – úgy tűnik – azonosítható azokkal a dokumentumokkal, amelyeket hajdan Beke Antal Várdai Ferenc püspök saját kezű feljegyzésének tartott, és 1514-re helyezte őket. Legutóbb Jakó Zsigmond foglalkozott velük, s publikálta a két jegyzéket (Jakó Zsigmond: *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól.* In: Szabó István Emlékkönyv. Szerk. Rácz István, Kovács Ágnes. Debrecen, 1998. 148–157., illetve Erdély a keresztény magyar királyságban. Előszó: Benkő Samu. Kolozsvár, 2001. 107–115.). Ő úgy látta, hogy a két kimutatás 1552 körül készülhetett. Nyilvánvaló, hogy a kutatás számára nem közömbös, hogy Mohács előtt vagy éppen a reákövetkező korszakban keletkezett a két forrás.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Bernád Rita nagy szolgálatot tett a kutatóknak a regesztagyűjtemény összeállításával.

Ugyancsak nagy haszonnal fogják forgatni az egyháztörténet, illetve a mikrotörténelem művelői a kötet második részét, amely az egyházlátogatási jegyzőkönyvek mutatóját tartalmazza. Bernád Rita ugyanis összeállította, hogy az egyházmegye egyes településeire mely kötetben, hol lel rá az érdeklődő. Fontos, nélkülözhetetlen segédlet készült el így.

Draskóczy István

VARGA JÚLIA: *A Nagyváradi Jogakadémia (1780–1848) és a Püspöki Szeminárium (1741–1848) hallgatósága.*

Budapest, 2006. 327. (Felsőoktatástörténeti Kiadványok. Új sorozat 4.)

Korszerű egyetemtörténeti kutatások nehezen képzelhetők el akkor, ha nem ismerjük azokat a személyeket, akik egyik vagy másik felsőoktatási intézményt látogatták. Tágabb értelemben azonban a névsorok segítségével egy-egy kor értelmiségéről alkothatunk képet. Továbbá a hallgatói névsorok fontos információkkal szolgálhatnak családtörténeti, genealógiai kutatásokhoz, amelyek társadalomtörténeti megközelítést tehetnek lehetővé.

Szögi László s a körülötte szerveződött kutatói kör tagjai már majd két évtizede keresik, hogy kik voltak azok a magyarországiak az újkorban, akik Európa egyetemeit látogatták. Ő hívta életre a *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* (eddig – az OSZK nyilvántartása szerint – 15 kötete jelent meg), illetve a *Felsőoktatástörténeti Kiadványok. Új sorozat* c. kiadványsorozatokat. Eme utóbbi könyvsorozat harmadik köteteként látott napvilágot ebben az esztendőben Heilauf Zsuzsanna Külföldi hallgatók magyar felsőoktatási intézményekben I. rész. 1635–1919 (Budapest, 2006) c. könyve.

Varga Júlia munkája szintén a hazai felsőoktatással foglalkozik. Ő két nagyváradi felsőoktatási intézmény hallgatói névsorát adta közre. A névsorok összeállítása nem volt egyszerű feladat. Ugyan a jogakadémiának külön fondja van a Nagyváradi Állami Levéltárban, ám a 19. század első felében keletkezett matrikulákat nem itt, hanem a Kolozsvári Állami Levéltárban őrzik. Adatokat talált a Helytartótanácsi Levéltárban is. A Nagyváradi Állami Levéltár őrzi a nagyváradi püspökség iratanyagát, amelyben a papi szeminárium 1771. évi bölcsésztanfolyama hallgatóinak névsora lelhető fel. A szeminaristák névsorának összeállításakor azonban a szerző elsősorban az egyházmegyei schematizmusokra tudott támaszkodni.

Osszességében 4865 hallgatónak a nevét sikerült megállapítania, akik közül 4356 személy a Nagyváradi Jogakadémiát, 509 fő pedig a papi szemináriumot látogatta. Varga az egyes nevek mellett feltüntette, hogy az illető hány éves korban iratkozott be, mely társadalmi csoporthoz tartozott (számos esetben adatok találhatók az apa foglalkozására), honnan származott, mikor lépett át a jogakadémián a bölcsész fakultásról a jogira. Sokszor az is megtudható, hogy valaki korábban hol folytatta iskolai tanulmányait.

Varga a kötet bevezetésében vállalkozott arra, hogy a névsorokat elemezze. A jogakadémiára beiratkozott hallgatók 71%-a a Tiszántúlról (56% közvetlenül erről a vidékről), Partiumból és a Temesi Bánság területéről származott. 18,34% a Felföldről került ide (pedig ott Kassán és Pozsonyban működött ugyanilyen intézmény). Erdélyből a hallgatók 3,1%-a érkezett. A diákság nagyobbik része katolikus volt. Az 1828/29. tanévben a bölcsészhallgatók közül csak minden második tekinthető magyar nemzetiségűnek. Varga foglalkozott azzal a kérdéssel is, hogy kik látogatták a Nagyváradi Jogakadémiát (a bejegyzések mintegy 60%-ánál találni hasznosítható információkat). Megállapítása szerint a hivatalnok, tisztviselő, földbirtokos gyermekek aránya 29%-ot tett ki, míg gazdatiszt, polgár, kereskedő, tanár stb. családból származott a diákok 44%-a. A diákság 16%-ának az édesapja kézműves, földműves, görög keleti pap volt. Érdemes lenne a származás kérdését tovább elemezni. A papi szeminárium adatsorai sajnos finom társadalomtörténeti elemzést nem tesznek lehetővé. Megállapítható azonban, hogy a görög katolikusok aránya fokozatosan növekedett a vizsgált korszakban.

Draskóczy István

SOLYMOSI LÁSZLÓ: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban.

Diplomatikai és pecsétani tanulmányok.

Argumentum Kiadó, Budapest, 2006. 370.¹

Az írásbeliség, a hazai oklevélgyakorlat kezdetének a vizsgálata kutatók sorának az érdeklődését keltette fel (pl. Fejérfpataky László, Szentpétery Imre, Kumorovitz L. Bernát, Eckhart Ferenc, Hajnal István, Mályusz Elemér, Borsa Iván, Guoth Kálmán, Komjáthy Miklós, Kubinyi András, Gerics József, Györffy György, Mezey László, Érszegi Géza stb., stb., a sor természetesen folytatható lenne). Solymosi László munkásságának egyik szeletét szintén a hazai oklevéladás vizsgálata képezi. Ezzel a témával kapcsolatos 12 írását adja közre most megjelent kötete. A Solymosi által kiválasztott tanulmányok legnagyobb része az 1250 előtti korszakkal foglalkozik. Míg a kutatók jelentős hányadát a királyi oklevéladás érdekelte, addig Solymosi László figyelmét elsősorban az kötötte le, hogy miképpen fejlődött az írásbeliség a királyi udvaron kívül ebben a korai időszakban. A kérdés nem lényegtelen, hisz a társadalmat a szóbeliség szötte át. Az írás ismerete és használata egyházi intézményekhez köthető. Különösen sokat olvashatjuk a kötetben Veszprém nevét, amit kivételesen fennmaradt egyházi levéltárán kívül az Árpád-kor művelődésében betöltött fontos szerepének köszönhet. A könyv az írásbeliség szempontjából bizonyítja ezt a tényt.

A tanulmányok közül a legkorábbi 1984-ben jelent meg, míg az utolsót 2006-ban publikálta a szerző. Az írások javarésze az utóbbi 15 esztendőben született. Számos írás külföldön látott napvilágot. A tanulmányokat az alapos jegyzetapparátus és az aprólékos elemzés jellemzi. Van, amit forráspublikáció zárt le. Solymosi nem feledkezett meg az általa vizsgált jelenségek európai háttéréről. Eljárása érthető, hisz a hazai írásbeliség vizsgálata (mint köztudott) nem képzelhető el a párhuzamba állítható nyugat-európai jelenségek ismerete nélkül. Írásbeliségünk külföldi kapcsolatait vizsgálva a német vonatkozások mellett a könyvben különösen gyakran lehet találkozni a franciaországi párhuzamokkal. Ám a szerző nem feledkezett meg a pápai kancellária hatásáról sem.

A kötet első tanulmánya a *Bevezetés a diplomatikába* címet viseli. A Bertényi Iván által szerkesztett *A történelem segédtudományai* c. tankönyv oklevél-

tani fejezetének a szövegével egyezik meg. Solymosi részletesen foglalkozik ebben a fejezetben az oklevél külső és belső jegyeivel, azokkal a gyűjteményekkel, amelyek okleveleket tartalmaznak.

A második írás már az oklevelek külső jellemzőinek sorába tartozó grafikus szimbólumok magyarországi használatát vizsgálta (*Árpád-kori okleveleink grafikus szimbólumai*). A grafikus szimbólumok közé a dokumentum elején látható kereszt (szimbolikus invokáció), a Krisztus-monogram (vagy a C alakú Hebarhard féle chrismon), míg a végén a jogügyletnél jelenlévők monogramja, keresztje tartozik. Mivel a hazai okleveles gyakorlat külföldi hatásra fejlődött, természetes az is, hogy a grafikus szimbólumok sem maradtak le okleveleinkről. Ám nálunk a grafikus szimbólumok alkalmazása nem volt olyan jelentős, mint nyugaton. Elsősorban a 11. században találkozunk velük, míg a 12. században a számuk rohamosan csökken. Mivel kezdetben az egyházi destinatariusok készítették az okleveleket, számos kiadványon találkozunk a kereszttel (invokatív szimbólum). Ám ahogy nőtt a királyi udvar szerepe az oklevelek megszerkesztésében, kiadásában, úgy szorult vissza a kereszt használata is. A királyi kancellária ugyanis nem alkalmazott grafikus szimbólumokat.

A következő tanulmány a hiteleshelyi pecsétek megjelenésével foglalkozott (*A hiteleshelyi pecsét-használat kezdetei*). A dolgozat nem kerülhette meg a chirografált oklevelek vizsgálatát. Ez a hitelesítési eljárás nálunk a 12. sz. első felében honosodott meg. Az új hitelesítési móddal az egyes egyházi központoknak, ahol az okmányokat (ha nem is rendszeresen) elkészítették, vállalniuk kellett azt is, hogy a kiadvány egyik példányát megőrzik. Ebben az időben az egyházak még nem folytattak rendszeres oklevéladó tevékenységet. A hitelesítés eszköztárába az egyházi testületeknél a 12–13. század fordulóján vették fel a pecsétet. Az egyházaknak természetesen korábban is volt pecsétjük, amit pl. az istenítéleteknél alkalmaztak. A közhitelűnek tekintett testületi pecsét a 13. század elején tűnt fel, amivel – gyakran – a korábbi, chirografált kiadványaikat is megerősítették. Így a chirografálás lassan háttérbe szorult, noha a privilegiális hiteleshelyi kiadványokon a középkor végéig találkozunk vele.

Guden 1079 táján készült oklevele (*Guden magánoklevele másodlagos pecsétjének eredete* c. tanul-

¹ A kötetet 2006. december 8-án Budapesten, a Magyar Országos Levéltárban Kubinyi András és Marosi Ernő akadémikusok, december 20-án Veszprémben pedig Érszegi Géza főlevéltáros, c. egyetemi tanár (MOL – ELTE) mutatta be.

mány) eredetileg pecsételetlen kiadvány volt. Erre a 13. század elején függesztettek pecsétet. Solymosi arra a következtetésre jutott, hogy ezt a pecsétet a veszprémi káptalan eredetileg az istenítéleteknél használta.

Ugyancsak pecséthasználatunk korai korszakának kérdései képezték a következő dolgozat tárgyát (*Az esztergomi káptalan legrégibb pecsétjei*), amelyet két, egymáshoz szorosan kapcsolódó tanulmányból állított össze a szerző. Az esztergomi káptalan pecsétjeit vizsgálva, arra a következtetésre jutott, hogy a testület első olyan tipáriumát, amelyeket oklevelek hitelesítésére használt (az istenítéleteknél alkalmazott pecsét ezt a funkciót nem töltötte be), 1200 táján vették. Ekkor készítették el a veszprémi káptalan tipáriumát is. Az esztergomi pecséten templomépületet, illetve koronázási jelenetet ábrázoltak. Ezt a hitelesítési eszközt 1240 tájkán vonták ki a forgalomból. 1235 táján készítették el a patrónust, Szt. Adalbertet ábrázoló kisebb pecsétnyomót, amely az érvénytelenített nagyobb helyébe lépett, vagyis nem csak kisebb jelentőségű ügyek írásba foglalásakor, hanem fontos dokumentumok kiállításakor is ezt vették elő. Az újabb, nagyobbik pecsétet 1317 táján vették, és I. Károly koronázásra emlékeztetett. Ebből a szempontból párhuzamba állítható az uralkodónk koronázását ábrázoló szepeshelyi falfestménnyel. Az új, nagyobbik pecsét témájának sugalmazója Henrik szepesi prépost lehetett. A káptalan 1397. esztendei statútumai erről a két utóbbi tipáriumról szóltak.

Elsősorban a pecséthasználat kezdetei érdekelték a szerzőt akkor is, amikor a székesfehérvári káptalan hiteleshelyi működésének a kezdeteit tárgyalta (*A székesfehérvári káptalan hiteleshelyi működésének főbb sajátosságai*). Megállapította, hogy az intézmény első pecsétje 1235–1237 között keletkezett, míg a második, kisebbik pecsétnyomót valószínűleg 1250 táján vették. Ezt az utóbbit használták az ideiglenes, kevésbé fontos ügyek hitelesítésére. Sikertelenül megállapítani azt is, hogy 1250 táján vezették be a regisztrumokat. Más magyarországi hiteleshelyeken szintén ezidőtájt kezdték a lajstromkönyveket használni. Azt a körülményt, hogy a fehérvári káptalan országos hatáskörrel rendelkezett, Solymosi azzal magyarázza, hogy az intézményt Szent István alapította, itt temették el első királyunkat, a bazilika papságát szoros kapcsolatok kötötték a királyi kancelláriához. Nem lehet arról sem elfeledkezni, hogy Székesfehérvár az ország egyik központja volt, részben innen kormányozták a királyságot.

A székesfehérvári káptalan pecséthasználatának kezdeteit érinti az a tanulmány, amely egy oklevéltani rit-

kaságról, a káptalan által kiállított transzfixumról számol be. Midőn 1235–1237 között a hiteleshely áttért a pecséthasználatra, kezdetben (1252-ig) ilyen módon erősítette meg korábbi kiadványait. Emellett oklevéltípus egyik példányát a veszprémi káptalani levéltár máig megőrizte.

A bencés konventek hiteleshelyi vizsgálatáról szóló írás az Árpád-korral (főként az 1250 előtti időszakkal) foglalkozott (*A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei*). Solymosi részletes áttekintést adott a 13. század közepe előtti bencés hiteleshelyi kiadványokról. Oklevél intulációban először 1210-ben tűnt fel egyházi intézmény (Esztergom, Győr). Nem sokkal később, 1215-ben a somogyi konvent (bencés monostorok között először) is megnevezte önmagát az intulatióban. Európában a 11. század óta az apát és a konvent külön pecsétet használt. Ennek a jelenségnek az első magyarországi példája 1201-ből, Pannonhalmáról dokumentálható. Feltűnő, hogy ugyan a bencés konventek jelentős írásbeli tevékenységet folytattak, hiteleshelyként azonban – ebben az időszakban – kevés kiadványt adtak ki. Ez a körülmény azzal magyarázható, hogy a székes- és társaskáptalannak nyitottak voltak a társadalmi igények felé.

A kötet külön tanulmányt szentelt a perjogi írásbeliség kezdeteinek (*A világi bíráskodás kezdetei és az oklevéladás*). A perjogi írásbeliség első dokumentumai a 12. századból (mindössze 8 darab) maradt ránk. Az ítélezés tehát még megmaradt a szóbeliség keretei között, s megbízták a poroszló emlékezetében. 1210 táján következett be változás, hisz mint egy 1210-ből származó esztergomi káptalani kiadvány megfogalmazta, írásba kell foglalni mindazt, ami peres eljárásban vagy azon kívül történt. Valóban, mind több (bármilyen egyszerű szerkezetű is legyen) ítélettel maradt fenn. A perfolym során írásbeli feljegyzéseket készítettek, amelynek példája napjainkig fennmaradt. A perek során mind nagyobb szerephez jutottak a gyarapodó számú hiteleshelyek, s ezzel mind inkább háttérbe szorult a poroszlók tevékenysége. Ezt segítette elő az 1231. évi törvény ismert intézkedése. A Solymosi László által tárgyalt jelenségek fontosak, hisz a társadalom mindennapjaira (így az ítélezésekre) még a 13. század első felében is javarészt a szóbeliség volt a jellemző.

A főpapi oklevéladás – miként ez az *Érseki és püspöki oklevelek 1250 előtt* című tanulmányból kiderül – 1183-ban indult meg, ettől kezdve vált általánossá. Ebben az évben adott ki Miklós esztergomi érsek oklevelet, s valószínűleg ezidőtájt keletkezett János

veszprémi püspök egy kiadványa. Az egyöntetűség az autentikus pecsét kánonjogi fogalmának a magyarországi elterjedésével, illetve az írásbeliség III. Béla korabeli fellendülésével magyarázható. A főpapi oklevéladás térhódítását mutatja, hogy a 13. század első feléből mintegy 79 kiadvány (72 oklevél, 7 levél) maradt fenn. Kézenfekvő, hogy az egyházfők okmányain észrevehető a pápai kancellária hatása. Ám Solymosi arra figyelmeztetett, hogy a királyi írószerv hatása sem hagyható figyelmen kívül, amelyre szintén jelentős befolyást gyakorolt a szentszéki írásbeliség. A tanulmányt a főpapi kiadványok jegyzéke zárta.

A pápai kancellária hazai hatása képezi a következő tanulmány tárgyát (*A pápai kancellária hatása az oklevéladásra a 13. század közepéig*). A hazai diplomatikát meg-megújuló érdeklődéssel régóta foglalkoztatja a kérdés. Solymosi véleménye szerint a hatás közvetlenül érvényesült. A magyarországi oklevéladás három lényeges formai újítást köszönhet a pápai udvarnak. Így római hatásra alakult ki nálunk az a szokás, hogy az oklevél teljes szövegét átírták. A regisztrumok bevezetése ugyancsak a pápai kancelláriai gyakorlattal magyarázható. Végül az írásbeli kérvényezés megjelenése is a szentszéki hatásnak tulajdonítható (miként ezt IV. Bélával kapcsolatban Rogerius megjegyezte).

A kötet utolsó írása *Az írásbeliség fejlődése az Árpád-korban* címet viseli. A szerző az írásbeliség alatt nem csupán az írástudást értette, hanem Hajnal István nyomán a fogalmat társadalomtörténeti fogalomnak tekinti. Így tanulmányában az írás, az írástudók társa-

dalmi szerepéről sem feledkezett meg. Áttekintésében részletesen szólt a különböző kulturális központok tevékenységéről, a könyvkultúra kezdeteiről. Érthető módon azonban érdeklődése középpontjában az okleveles gyakorlat alakulása állt. Hangsúlyozta a királyi kancellária fontosságát. Az *Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* c. munkát felhasználva alapította meg, hogy a 11–12. századból 198, a 13. századból pedig 4221 királyi oklevél maradt meg. A valószínű szám természetesen ennél magasabb lehetett. Ebből a századból mintegy 8–9 ezer oklevél maradt fenn, ami az írásbeliség társadalmi méretű térhódításáról tanúskodik. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a fennmaradt 11–13. századi oklevelek mindössze 6–7%-a erdélyi, holott ez a tartomány képezi a magyar királyság területének az egyhatodát. Ez a körülmény azt sejteti, hogy a keleti régió népessége (tájegységek szerint változó mértékben) fáziskéséssel mutatott érdeklődést az írás iránt. A 13. században mintegy 80 hiteleshely működött a magyar királyságban. Róluk két térképet készített a szerző.

A tanulmánykötetet elsősorban az újabb hazai diplomatikai és pecsétani irodalomról szóló válogatott bibliográfia egészítette ki. A kötet lényeges értékét képezik azok a fényképek, amelyek alkalmasak arra, hogy a tanulmányok mondanivalóját támasszák alá. A könyvet név- és tárgymutató, illetve német nyelvű összefoglaló zárja le.

Draskóczy István

*Mediaevalia Transilvanica Tom. VII–VIII. 2003–2004, nr. 1–2.
Satu Mare, 2006. 165.*

A Szatmárnémetiben több nyelven megjelenő történelész-periodika legutolsó száma a szerkesztőbizottság néhai tagjáról, Engel Pálról emlékezett meg. Olyan tanulmányokat adtak közre, amelyek kapcsolódnak Engel Pál tudományos munkásságához. Engel Pál tudói tevékenységét Adrian Andrei Rusu (Kolozsvárt a Régészeti és Történeti Intézet munkatársa) ismertette, míg a magyar tudós válogatott bibliográfiáját Szőcs Péter Levente (Szatmárnémeti, Megyei Múzeum) állította össze.

Jakó Zsigmond az utóbbi fél évszázadban Erdélyben megjelent forráskiadói tevékenységet elemezte. Írása a Levéltári Közlemények 75. évfolyamában (2004) megjelent tanulmányának román nyelvű változata. Néhai Kristó Gyula cikke a történelmi Erdélynek a kora-kö-

zépéri magyar királyságban elfoglalt helyzetét vizsgálta. Dolgozata számos adattal igazolta, hogy Erdély az akkori magyar királyság szerves részét képezte, ugyanaz az intézményrendszer, ugyanazok a társadalmi viszonyok alakultak itt is ki, mint a királyságban másutt. Kristó véleménye szerint Erdély lélekszáma a 14. század elejére körülbelül 300 ezer főt ért el, amiből a románok száma 40–50 ezerre becsülhető. Az Árpád-kor történetéhez kapcsolódik Zsoldos Attila írása is, aki az erdélyi királynéi birtokokat vette számba. Megállapította, hogy két olyan uradalom akadt a királyságban, amely az Árpád-kor fennmaradt forrásai alapján mindvégig királynéi birtoknak tekinthető. Az egyikük valószínűsíthetően Vizsoly, míg a másik az

Erdélyben fekvő Beszterce volt. Rusu a 13–14. századi magyar királyságban élő románoknak a várakhoz való viszonyával foglalkozott. Több vár a hajdani román kenézekhez köthető, különösen ott, ahol a legkorábban feltűnik ez a társadalmi réteg (pl. Máramaros, Hátszeg, Temesvidék egyes tájai). A régészeti megfigyelések szerint kis erődítményekről van szó.

Feld István Engel Pál várakkal kapcsolatos eredményeit, nézeteit elemezte. Fontosak Engel kutatásai, hisz Fügedi Erikkel együtt új lendületet adtak a hazai várkutatásnak.

A késő-középkori kenézek, illetve nemes kenézek társadalmi helyzetének az alakulását vizsgálta Ioan Drăgan, a kolozsvári levéltár igazgatója. Megállapította, hogy jelentős hányaduk magyar nemessé vált, s betagozódtak a nemesi társadalomba, míg más részük hajdani birtoka szabadabb, kivételezett helyzetét elveszítve lesüllyedt, még ha a kenéz elnevezést meg is tudta őrizni. A gyulafehérvári egyetem kutatója, Cosmin Popa-Gorjanu historiográfiai cikket készített. Arra volt kíváncsi, hogy az egyes romániai kutatók miként vélekedtek a havasalföldi s moldvai feudalizmusról.

A családtörténet kutatói figyelmét különösen Kubinyi András írása keltheti fel, aki Tárcai János székely ispán (1504–1506 vége/1507 eleje?) életpályáját ismertette. Tárcai János és fivére, Márton törzs-

birtokai Sáros megyében feküdtek. A név ellenére Nagy Lajos 14. századi történetírójával, János kükkülei főesperessel álltak rokonságban, hisz a családot Tótselymesi Apródnak hívták (vagyis nincs közülük a Berzeviczyekkel rokon Tarkői Tárcaiakhoz). Kubinyi javította Daróczy Zoltán tévedéseit (a Turul 1913. évfolyamában ő írt alapos tanulmányt a családról), illetve a még nyitott genealógiai kérdésekre (pl. édesanyja, felesége származása) hívta fel a figyelmet. Márton 1481–1490 között sókamaraispánként tevékenykedett, s fivére, János is pénzügyekhez értő embernek számított. 1496–1498 között Proll Miklós szebeni polgármesterrel együtt erdélyi sókamaraispán lett, majd 1498–1504 között a máramarosi bányavidéket igazgatta. Ezután került a székely ispáni pozícióba. Pályája során jelentős vagyont halmozott fel (pl. övé lett Ónod), s a mánások közé emelkedett. 1510-ben halt meg. Sírkövét a szlovákiai Szokolca ferences templomában Lővei Pál találta meg. A nagyméretű sírkövet Lővei Pál ismertette a folyóiratban. A Mediaevalia ezen számát Ioan Aurel Pop írása zárja (*Habsburgok és Oszmánok között: Erdély a 16. század közepén*). Munkáját különösen az teszi értékké, hogy a velencei Állami Levéltárban található, 1553-ban keletkezett levelet publikált.

Draskóczy István

MILAN SISMIS (kiadó szerk.), JANKA FARKASOVÁ–MILAN SISMIS (szerk.),
a szerkesztésben közreműködött: IGOR GRAUS: Erbové listiny.

Vernované profesorovi Jozefovi Novákovi.

A Slovenská genealogicko – heraldická spločnost kiadása, a Kabineton genealógie Slovenskej
Národnej knižnice v Martine közreműködésével.

Bibliotheca heraldica Slovaca, 5. svázok

Martin 2006. 236 p, gazdag – nagyjából színes – illusztrációs anyaggal

A szép, ízléses kivitelű tanulmánykötet, a Szlovák Heraldikai és Genealógiai Társaság (Slovenské genealogicko – heraldická spločnost) 2005. október 19–20-án tartott „Erbové listiny” (címereslevelek) című tudományos konferenciáján elhangzott előadások szerkesztett változata. A kötetben 13 szlovák, 8 cseh és 1 magyar szakember publikált. Megjegyzendő, hogy a szakma, a nemzetközi konferencia megrendezésével – és a kötettel – a 75. születésnapját ünneplő Jozef Novák professzor – a történelmi segédtudományok szlovák nesztora – előtt tiszteleg.

A kötetben a következő tanulmányok olvashatók: Jozef Novák *Címereslevelek Szlovákiában* (9–16),

Frederik Federmayer *Az Illésházy címer szfragisztikai vizsgálati szempontból. A címereslevél szereplő címer és a címer alkalmazása a gyakorlatban* (17–33), Juraj Roháč *Hradnai Holy Pál armalista* (34–41), Radislav Ragác *Címereslevél a Fabricius családnak* (42–44), Martin Bartos *A városi polgár Hain család címereslevele* (45–48), Elena Sikorova II. *Lipót címereslevele a nemyslei Mitorvszky Károly főkamara-grófnak* (49–57), Božena Malacová *Corvin Mátyás király címereslevele Késmárk városának 1463-ból* (58–62), Dusan Buran *A királyi udvar és a városok között. A városok és a káptalani ház között. Művészettörténeti megjegyzések a felsőmagyarorsági*

városok címeresleveleinek díszítéséről a 15. században (63–80), Leon Sokolovsky Klenóc mezőváros címereslevele 1853-ból (81–88), Sarlota Drahosova Bars vármegye története címeresleveleken keresztül (89–94), Rábik Vladimír A színes pecsétviasz használatáról városoknak, mezővárosoknak adományozott privilégiumok (95–120), Marek Stary Címer- és jogállás-adományozások a cseh jog alapján a Fehérhegyi csata előtt és után (121–131), Tomas Krejcik A cseh királyi udvar által kiadott címeres levelek diplomatikája a 14–18. századokban (132–144), Karel Maráz A Slavata család címerének fejlődése a címereslevelek tükrében (145–151), Jiri Brnovjak–Pavel Hrubon Címerrajzok és címercenzúra a cseh nemesítés gyakorlatában VI. Károly (1712–1740) uralko-

dásának idején. Adalékok a cseh barokk heraldikához (152–161), Jiri Zupanic Heraldikai szabályok az osztrák császárságban (162–170), Zbynek Zouzelka Nemesítési iratok és azok joga a polgári hivatalok előtt Morvaországban és Sziléziában a 19. század első felében (171–180), Igor Graus Címereslevelek falerisztikai szempontból (181–193), Pandula Attila Egyes címereslevelek falerisztikai vonatkozásairól (194–202), Karel Müller Címereslevelek szövegének átírásáról (203–207), Zdenko G., Alexy Szlovák (vonatkozású) címereslevelek információs értékéről (208–209), Radoslav Ragác Címereslevelek magángyűjteményekben (210–211).

Rainer Pál

VÁSÁRHELYI MIKLÓS–SZLUHA MÁRTON (összeállítása): *Magyar császári és királyi kamarások ősfái 1740–1918. I. kötet A–C.*
Heraldika Kiadó kiadása, Budapest 2005. 558 p
ISBN 963 3204 412 0 – 963 9204 420

A szerzők – egy három kötetre tervezett – munka első köteteként adják közre a magyar császári és királyi kamarások ősfáit.

Nagyobb számú magyar származású kamarás – fő- és köznemes – kinevezésére Mária Terézia uralkodásától kezdődően került sor. A kötet így az 1740-es évektől indít, és 1918-ig, az utolsó magyar király uralkodásának végéig tart. Az áttekintett mintegy 180 év alatt több mint másfélezer magyar személy nyerte el a kamarási méltóságot.

A külföldi származású családoknál – bizonyos értelemben – szűkítették a közlésre kerülők körét. Csak akkor került be ezekről adatcsoport, ha az adott familia honfiúsítást (indigenátust) szerzett az országgyűlés által, továbbá ha házasság vagy királyi adomány folytán magyarországi földbirtokosok lettek, ha olyan méltóságot mint pl. septemvir, koronaőr, helytartóság stb. töltöttek be, vagy aktív részesei voltak a vármegyei életnek, és ott hivatalt (pl. alispán, követ) vállaltak.

Ezzel szemben nem kerültek be a kötetbe az osztrák felső arisztokrácia azon tagjai, akik (adomentség szempontjából) szintén indigenátust nyertek, vagy a Főrendi ház tagjai lettek, de nem éltek Magyarországon, és nem beszéltek a magyar nyelvet.

A szerzők igyekeztek az elérhető teljes levéltári anyag-, illetve könyvészeti források alapján összeállítani az érintett személyek kamarási ősfáit. A jelen kötetben 516 illet közölnek. Pl. a gróf Zsadányi, törökszentmiklósi Almásy, a gróf Várkonyi Amade, a gróf csíkszentkirályi és krasznahorkai Andrassy, a gróf nagyapponyi Apponyi, a báró borosjenői Atzél, a báró losonczi Bánffy, a gróf németújvári Batthyány, a gróf karancsberényi Berényi, a gróf bethleni Bethlen, a nagybossányi Bossányi, a rajeczi Burián, a gróf Degenfeld–Schomburg, a gróf trakostyáni Draskovich, a gróf galathai Esterházy, a nagyjókai Farkas, a gróf tolnai Festetich, a földvári és bernáthfalvi Földváry stb. családok egyes tagjai vonatkozásában.

Pandula Attila

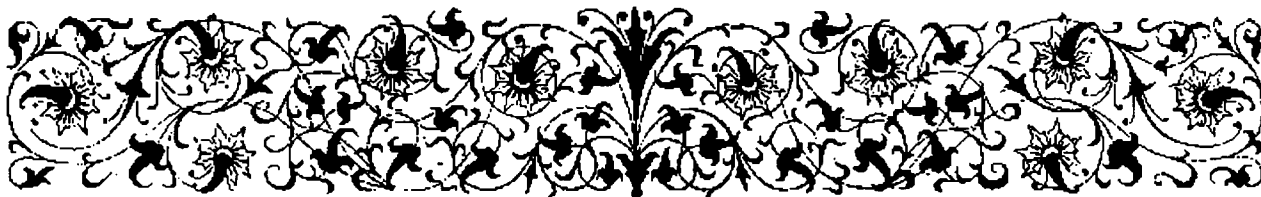
*OLEKSZIJ FILIPOV: Taemnicja gepba Podkarpatszkoj Ruszi.
Karpati Könyvkiadó, Uzsgorod 2006. 47 p részben színes illusztrációkkal
ISBN 966 – 671 – 115 – X*

A szerző a kárpátaljai – ukrain heraldikai élet igen aktív, jeles alakja. Jelen publikációjában széles levéltári kutatásai, illetve a különböző nyelveken megjelent szakirodalmak – ukrán, szlovák, cseh, angol – alapján állította össze Kárpátalja (Podkarpatszkij Risz) címertörténetét.

Részletezi a különböző elképzeléseket, terveket. Ír arról, hogy ez a címer hol helyezkedett el az ún. első Csehszlovák Köztársaság különféle címerein: nagy-, illetve középcímerein.

A címerrel kapcsolatosan – röviden – ír egyes személyiségekről, olyanokról (pl. Gagatko Ondrej, Volosin Augustin), akiknek valamilyen köze volt a szimbólumokhoz. A kötet közli a címerekkel kapcsolatos, 1920–1991 között keletkezett dokumentumokat, eredeti nyelveken. Az anyag az első Csehszlovák Köztársaság, illetve kisebb részt a mai Ukrajna címerhasználatát jelenti.

Pandula Attila

HÍREK

2006. november 24-én (pénteken) a Magyar Országos Levéltár dísztermében volt Gilicze János *A földéaki Náray család története* című könyvének bemutatója. A *Régi magyar családok* című sorozat 5. köteteként megjelent művet Dr. Halmágyi Pál, a makói József Attila Múzeum igazgatója ismertette.

A Slovenská genealogicko – heraldická spoločnosť, a Slovenská národná knižnica és a pozsonyi Komenský Egyetem Levéltár és Történelem Segédtudományai Tanszékének közreműködésével, 2006. október 25–26-án, Tudományos ülésszakot rendezett Turócszentmártonban. A téma a genealógiai kutatások szlovákiai története volt. Az ülésszakon mód nyílt vitára, illetve aktuális kutatási, módszertani kérdések megvitatására is.

Prof. Dr. Eckart Henning M. A. (Berlin) jelentős nemzetközi tudományos elismerésben részesült. A Commission Des Prix et médailles – Confédération internationale de Généalogie et d'Héraldique (Párizs), Dr. Vajay Szabolcs professzor, díszelnök vezetésével a „Prix László de Bohus 2006” díjban részesítette a német professzort metodológiai érdemeiért, elsősorban az *Auxilia historica* című, 2 kiadásban, Kölnben, 2004-ben megjelent műve kapcsán. Henning professzor e kitüntetés 10. elismertje, és egyben az első német kitüntetett.

CSALÁDTÖRTÉNET

Előadássorozat a TIT

(Tudományos Ismeretterjesztő Társulat)
József Attila Szabadegyetem keretében

Kiemelten javasolható „magán” genealógiai kutatóknak.

Helyszín: Kossuth Klub

(Budapest VIII. Múzeum u. 7.)

Az előadások 18 órakor kezdődnek.

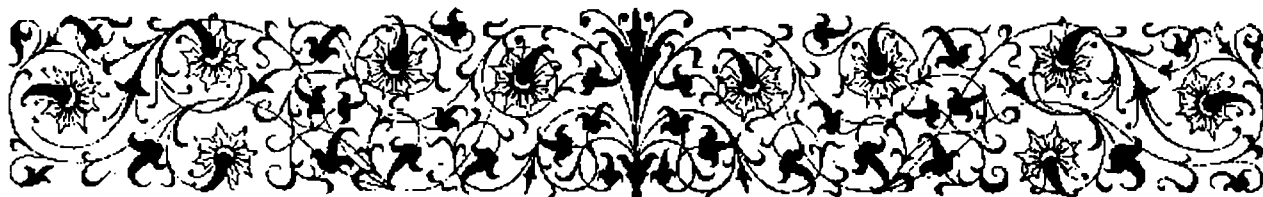
Előadó: Dr. Pandula Attila

Jelentkezni, érdeklődni lehet: Bohus Zsuzsánál

tel.: 338–4054, 338–4052.

Időpontok, témák:

1. 2007. 02. 14., szerda – Családtörténet egykor és ma.
2. 2007. 02. 28., szerda – Miből írhatunk családtörténetet?
3. 2007. 03. 14., szerda – A főnemesség.
4. 2007. 03. 28., szerda – A nemesség.
5. 2007. 04. 11., szerda – Erdélyi nemesség.
6. 2007. 04. 25., szerda – Polgárcsaládok, értelmiségi családok.
7. 2007. 05. 09., szerda – A parasztság.
8. 2007. 05. 23., szerda – Hogyan kutassuk családunk történetét?
9. 2007. 06. 06., szerda – Méltóságok, hivatalok, tisztségek és a családtörténet.
10. 2007. 06. 20., szerda – Őseink képe, képi ábrázolásai.

TÁJÉKOZTATÓ

Szerzőink figyelmébe

A szerkesztőség kizárólag olyan kéziratokat fogad el, amelyek megfelelnek a szerkesztőség által előírt követelményeknek. Kérjük a tanulmányok és az ismertetések szerzőit, hogy minden esetben lehetőleg végleges szövegű kéziratokat küldjenek, mivel a korrektúrában a szerkesztők által megszerkesztett kéziratokon változtatásokra már nincs lehetőség. A szerkesztőség jegyzetapparátussal együtt 0,5–1 íves (20–40 000 „n”) tanulmányokat, recenziók esetében maximum 5 oldalas (10 000 „n”) fogad el. Ennél nagyobb terjedelmű kéziratokat technikai okokból nem tudunk közölni. Az ismertetéseknél kérjük az ismertetendő mű (művek) pontos bibliográfiai adatait közölni.

Az egységes jegyzetapparátus érdekében tisztelettel kérjük az alábbiak betartását: – A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválni kell; nem kurziváljuk viszont szerkesztőjének (szerkesztőinek) nevét. Ez utóbbiakat a jelzett könyv, tanulmánykötet címe után zárójelbe téve adjuk meg (pl. Szerk.: Domanovszky Sándor.). Ha egy műnek több szerzője, illetve szerkesztője van, azokat nagy kötőjellel (–) válasszuk el egymástól. A szerző(k) neve után a cím előtt kettőspontot tegyünk (pl.: *Domanovszky Sándor.*).

– Az oldalhivatkozáskor kérjük az oldal sorszámát megadni, a tól–ig-oldalszámok és évszámok esetében nagy kötőjelet (–) írjunk (38–40, 61–72).

– A hivatkozáskor csak a kiadás helyét és évét tüntessük fel, a kiadót nem.

– Ha a hivatkozott mű esetében több kiadási hely van megadva, az egyes helységeket rövid kötőjellel válasszuk el egymástól (pl.: Wien–Köln; Budapest–Debrecen). Ha a kiadás helye Budapest, azt mindig rövidítve írjuk ki (Bp.) A kiadás helye után, az év előtt vesszőt kell tenni (pl.: Bp.,).

– Amennyiben a hivatkozott mű valamilyen sorozat keretében jelent meg, a sorozat címét a kiadási hely,

és év után zárójelben tüntessük fel. Pl.: (Monumenta Hungariae Historica).

– Ha tanulmánykötetben napvilágot látott cikket idézünk, úgy a hivatkozott tanulmány után „In” szócskát írunk, és közvetlen utána adjuk meg a tanulmánykötet címét és zárójelben a szerkesztőjét/szerkesztőit.

– Folyóiratban megjelenő cikkekre történő utaláskor nem tesszük ki az „In” szócskát. A hivatkozott folyóirat címét kurziváljuk, és utána tegyünk vesszőt; ezt követi az évfolyam vagy kötetszám, majd zárójelbe téve a megjelenés éve, utána pedig az illető évben megjelent szám, végül pedig az oldalszám. Pl.: *Történelmi Szemle*, 1 (1958) 1. sz. 52.

– Amennyiben ugyanarra a műre történik hivatkozás, kérjük a hivatkozott szerző családi nevét teljesen megismételve, keresztnévét azonban rövidítve megadni, utána kettős pontot tenni, utána pedig az „i. m.” jelölést használni. Ezt követi az oldalszám. (Pl.: Nagy I.: i. m. 32.). Ha egymást követően ugyanarra a műre és oldalszámra hivatkozunk, az „Uo.” jelet kell használni. Ha ugyanazon szerző egy másik munkájára, tanulmányára hivatkozunk, úgy az utóbbi/utóbbiakat az előbb idézettől egyértelműen el kell különíteni (pl. rövidített címmel, vagy a megjelenés évével) és erre hivatkozni. Ha több kötetes műre történik hivatkozás, kérjük minden esetben az idézett kötetszámot, eltérő kiadási hely és év esetén ez utóbbiakat is feltüntetni. (Pl. Nagy I.: i. m. II. k. Pest, 1858.)

– A kéziratokban az évszázadokat – idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével – arab számmal jelöljük.

– Írásaikat minden esetben 3,5” formátumú kislemezen Word for Windows ’95, ’97, ’98 vagy ’2000 szövegszerkesztő programban készítve juttassák el a szerkesztőségbe egy nyomtatott kéziratpéldány kísé-

retében. A szöveget balra zártan írják, és azt a kurziválás, kövérítés és jegyzetszám-emelés kivételével ne formázzák.

– A betűtípusok megválasztásakor ajánljuk a Times New Roman-t.

– A lábjegyzeteket automatikus számozással kérjük megadni, „végjegyzet”-programot választva. Így a jegyzetek az eddigi gyakorlatnak megfelelően a tanulmányok végére kerülnek.

– Amennyiben a kiadandó tanulmányban képet/képeket is kívánnak közölni, kérjük azt/azokat mellékelni, vagy digitális lemezen a kézirathoz csatolva be-

küldeni, minden esetben jelölve a kéziratban, az/azok hova kerüljön/kerüljenek.

– Amennyiben nagyobb méretű táblázatokat kívánnak közölni, melyek meghaladják a folyóirat szédéstükr-szélességét, kérjük azokat a tanulmány szövegének végéhez illeszteni, külön szakaszban. A genealógiai táblázatokat ne számítógépes programban készítsék, hanem azokat kézzel megrajzolva csatolják a tanulmányhoz.

A folyóiratban közlésre kerülő tanulmányokról különlenyomatokat készítettünk, melyeknek árát levonjuk a szerzők tiszteletdíjából.

ELŐFIZETÉSI FELHÍVÁS

A Turul előfizetési díja 2007-re belföldi előfizetőink részére **1400 Ft**, amelyhez eddigi előfizetőink részére mellékelten csekket küldünk. Az új előfizetők a Szerkesztőség címen rendelhetik meg a folyóiratot.

Külföldi előfizetőink részére az *előfizetési díj* változatlan:

Európában **25 EUR**, a tengeren túlra **30 USA \$**

Az előfizetés bankszámlaszáma:

ERSTE BANK

SWIFTKÓD: PO SBHUHB – „11991102–02103006–00070010”

Magyar Történelmi Társulat – Turul.

TARTALOM

1. Értekezések, önálló cikkek

PELBÁRT JENŐ: Az 1860–1861-es londoni Kossuth-bankók RESURGO vízjelei	65
VÉBER JÁNOS: Váradi Péter címerhasználatáról	75
PETROVICS ISTVÁN: Hunyadi János és a temesi ispánság	79
SZÁLKAI TAMÁS: A bajor állami és kerületi címerek	86

2. Kisebb rovatok

HORVÁTH LAJOS: A Kossuth-címer terve 1956-ból	94
NIKOLICZA ERIKA: A Magdeburgi Jog Közép- és Kelet-Európában. Beszámoló a magdeburgi Eike von Repgow-ösztöndíj keretében végzett kutatásokról	95

Konferenciák, rendezvények

KOLLEGA TARSOLY ISTVÁN: Intercongress Nagykanizsa. Nemzetközi Heraldikai és Genealógiai Konferencia, Nagykanizsa, 2007. június 2–3.	98

3. Könyvismertetés

Szögi László: A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára. Repertórium. (ism.: Draskóczy István)	101
Bernád Rita: A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára II. Oklevél és iratjegyzék. Canonica Visitatiók mutatója. (ism.: Draskóczy István)	103
Varga Júlia: A Nagyváradai Jogakadémia (1780–1848) és a Püspöki Szeminárium (1741–1848) hallgatósága. (ism.: Draskóczy István)	105
Solymosi László: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok. (ism.: Draskóczy István)	106
Mediaevalia Transilvanica Tom. VII–VIII. 2003–2004, nr. 1–2. (ism.: Draskóczy István)	108
Milan Sismis (kiadó szerk.), Janka Farkasová–Milan Sismis (szerk.), a szerkesztésben közreműködött: Igor Graus: Erbové listiny. Vernované profesorovi Jozefovi Novákovi. (ism.: Rainer Pál)	109
Vásárhelyi Miklós–Szluha Márton (összeállítása): Magyar császári és királyi kamarások ősfái 1740–1918. I. kötet A–C. (ism.: Pandula Attila)	110
Olekszij Filipov: Taemnicja gepba Podkarpatszkoj Ruszi. (ism.: Pandula Attila)	111
Hírek	112
Szerzőink figyelmébe –Tájékoztató	113
Előfizetési felhívás	114

